

על עבר ועל ייצוגי עבר: היכן הם 'חוגי הימין' בהיסטוריוגרפיה ובזיכרון הישראליים של היישוב והשואה?*

טוביה פרילינג

א. 'היה' או 'לא היה', או 'היה כלא היה'

הבקיאים בתולדות היישוב היהודי בארץ ישראל יודעים כי קיים פער עמוק בין כמות ואיכות המחקר המשחזרים, המנתחים והמעריכים את תרומתם של תנועת העבודה ושל חוגי השמאל בתהליכי בינוי האומה, החברה והמדינה בישראל לבין זו של חוגי הימין בתחומים אלה. זהו פחות או יותר המצב גם בכל הקשור בייצוג פעולותיו של המחנה הרביזיוניסטי בהעפלה ערב מלחמת העולם השנייה, בסיוע ובהצלה של יהודי אירופה במהלך מלחמת העולם השנייה, בהשתתפות בלחימה, בשיתוף הפעולה החשאי עם בעלות הברית ובמרי באירופה, וכך גם בכל הכרוך בכריחה, בהעפלה, ברכש ובבניית הכוח היישובי החל במוצאי המלחמה ועד להקמת המדינה.

פער זה בולט גם נוכח היקפה ועומקה של הביקורת שהשמיעו חוגי הימין על הנהגת היישוב ערב מלחמת העולם השנייה, במהלכה ולכשנתגלתה תמונת ההשמדה במלואה. המבקרים הצביעו על מה שהגדירו כמחדליה של הנהגת היישוב במדיניות ההעפלה ערב מלחמת העולם השנייה, כאחריותה להעלמת המידע על תהליך ההשמדה השיטתי המתחולל באירופה, מידע שהונח על שולחנה, וכאחריותה הפושעת לאי פענוח משמעותו המלאה והנוראה. כמו כן הצביעו על רפיסותה של הנהלת הסוכנות בייזום ובהוצאה לפועל של ניסיונות ההצלה, ועל ה'קשר' שקשרה הנהגת היישוב עם הבריטים שלא להתסיס את היישוב היהודי בארץ ישראל כנגד מדיניות 'הספר הלבן' של בריטניה

* מאמר זה נגזר מתוך מחקרי על מעורבותם של חוגי הימין ביישוב בהעפלה, בסיוע ובהצלה, בשיתוף פעולה חשאי עם בעלות הברית, וב'כריחה' ערב מלחמת העולם השנייה, במהלכה

תמורת אתנן מדיני שקימו הובטח לה לאחר המלחמה. פירושו המעשי של קשר זה היה הפקרתם של יהודי אירופה בזמן השואה בידי ההנהגה הציונית הרשמית תמורת הבטחה עמומה להכיר במדינה יהודית בארץ ישראל אחרי השואה. נוכחותם של הדוברים מחוגי הימין בלטה גם בדיונים על חקיקת 'החוק לעשיית דין בנאצים ועוזריהם', ב'חוק יד ושם', במשפט גרינוולד-קסטנר, ובעיקר בפולמוס הקשה בשאלת השילומים והיחסים עם גרמניה. כך היה בשנותיה הראשונות של המדינה הצעירה, וכך היה גם בהמשך.¹ ברוח זאת הכריז מנחם בגין מעל במה מאולתרת לפני משכן הכנסת הצעירה בירושלים ב-9 בינואר 1952:

כאשר יריתם בי בתותח [הירי על האניה 'אלטלנה' ביוני 1948], נתתי את הפקודה: לא! היום אתן את הפקודה: כן! אמנם לא תדעו רחמים עלינו, אך זאת הפעם לא נדע רחמים גם כלפיכם, זאת תהיה מלחמה לחיים או למוות [...] היום הזה אני מודיע לכם כי לא תהיו עוד ממשלה יהודית, ולא תהיה לכם הזכות המוסרית בישראל. ממשלה זו, שתפתח במשא-ומתן עם המרצחים משמידי עמנו, תהיה ממשלת זדון [...] ².

מי שלא ראה ושמע זאת יכול לעשות כן עתה כאחד משיאיה של המסכת האור-קולית המלווה את הקרואים במרכז להנצחת בגין בירושלים. פער זה בולט גם לנוכח המהירות שבה נוזמו ופורסמו מפעלים היסטוריוגרפיים מקיפים בידי תנועות וארגונים מרכזיים ביישוב ובמדינה הצעירה במטרה לעגן את גירסתם כגירסה הקנונית של סיפור התקומה. לאחר הקמת המדינה התפרסמו תוך זמן קצר שלוש גירסאות שונות לתולדות תנועת הפועלים הארצישראלית. אחת הבלטיה את מפא"י, השנייה האדירה את אחדות עבודה והקיבוץ המאוחד והשלישית תיארה את עלילות מפ"ם, השומר הצעיר והקיבוץ הארצי. כאלה היו גם שני הכרכים של ספר הפלמ"ח, וגם שני מפעלי ההנצחה והמחקר של השואה שהחלו להתגלגל כבר אז בקיבוצים לוחמי הגיטאות ויד מרדכי.³

1 על הביקורת של חוגי הימין על הנהלת הסוכנות בתקופת המלחמה ראו, טוביה פרלינג, חץ בערפל: בן-גוריון, הנהגת היישוב וניסיונות הצלה בשואה, קריית שדה-בוקר וירושלים 1998 (להלן: פרלינג, חץ בערפל), עמ' 103-106. לביקורת בשנות החמישים ראו, חנה יבלונקה, 'החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם: היבט נוסף לשאלת הישראלים, הניצולים והשואה', קתדרה, חוב' 82 (טבת תשנ"ז), עמ' 143-144; תום שגב, המיליון השביעי, ירושלים 1992, עמ' 244-245.

2 מנחם בגין, 'דברים בעצרת המונים נגד הסכם השילומים עם גרמניה', בתוך: תמר ברוש (עורכת), נאום לכל עת, תל-אביב 1993, עמ' 227-230.

3 ראו, אניטה שפירא, 'של מי ההיסטוריה הזאת לעזאזל', הארץ, מוסף ספרים, 30.1.2002; זאב צחור, 'היסטוריה בין פוליטיקה לאקדמיה', בתוך: יחיעם ויץ (עורך), בין חוון לרביזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, ירושלים 1997, עמ' 209-217.

ספרו הנודע של מנחם בגין, המרד, וספריו האחרים בלילות לבנים, השקפת חיים והשקפה לאומית, במחתרת; מפעלם של דוד ניב ויעקב עמרמי, מערכות הארגון הצבאי הלאומי; הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל: אוסף מקורות ומסמכים של יצחק אלפסי; שני ספריו של חיים לזר-ליטאי, אף-על-פי על מפעל העפלה הרביזיוניסטית ומצדה של ורשה, על לחימתם של אנשי בית"ר בגטו ורשה, ספר בית"ר של ח' בן ירוחם [ח' מרחביה], מפעלו של יהודה לפידות בשנים האחרונות ועוד, כולם מבית מדרשם של חוגי הימין, באו לשרת את אותה מטרה. הם אמנם הציגו את גירסתם במרחבים הללו, אך גם הם, ועדיין כך הדבר, לא מילאו את החללים וה'חורים' השחורים' הגדולים שנותרו, ולא העמידו נרטיב או יותר נכון נרטיב-י-על 'נגדיים' משוכללים ורהוטים כפי שהציגו חוגי השמאל.⁴

האם אפשר לפטור את שאלת הפער בקלישה כי 'היסטוריה נכתבת בידי מנצחים', ועל כן מי שהובילה את תהליכי בניוי האומה והחברה באותם עשורים, דאגה גם להנציח את סיפורה והדירה את כל השאר בתקיפות ובשיטתיות? האם היה זה חלק מן המאמץ ההדדי לדה לגיטימציה פוליטית? ואולי הפער הזה משקף נאמנה ובפשטות דווקא את אי העשייה של המחנה הרביזיוניסטי הגדול והמנומר בתחומים הללו? או שמא הביקורת לא הייתה יותר מאשר ניסיון של הסחת דעת מעצם העדרם המביך של הרביזיוניסטים מתחומי העפלה, הסיוע וההצלה, התקפה שאין טובה ממנה כהגנה? ואולי לחלופין הייתה היסטוריה של עשייה רביזיוניסטית אך עדיין לא צמחה לה היסטוריוגרפיה שתציע את ייצוגיה בהיקף וברמה כראוי לה? ואולי היו גם לראשי המחנה הזה סיבות משלהם לא להעמיק בה והם הם אשר באופן ישיר או עקיף, גלוי או סמוי, הדירו את עצמם ממנה או תרמו לכך במודע ובמכוון? מטרת המאמר שלפנינו היא להעיר הערות מספר על מרכיביו של הפער הזה, על גבולות גזרתו ועל שורשיו האפשריים.

4 מנחם בגין, המרד: זיכרונותיו של מפקד הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל, ירושלים 1992; הנ"ל, בלילות לבנים: סיפור מאסרו וחקירתו של מנחם בגין בבריית המועצות, תל-אביב 1995; הנ"ל, השקפת חיים והשקפה לאומית: קווי יסוד, תל-אביב 1952; הנ"ל, במחתרת: כתבים, תל-אביב תשי"ט-תשכ"ב, כרכים א-ד; דוד ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, תל-אביב 1967 (להלן: ניב, מערכות), כרכים א-ו; יצחק אלפסי, הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל: אוסף מקורות ומסמכים, תל-אביב 1990-1996; חיים לזר-ליטאי, מצדה של ורשה: הארגון הצבאי יהודי במרד גטו ורשה, תל-אביב [1962] 1983; הנ"ל, אף-על-פי: ספר עליה ב', תל-אביב 1957; לוחמי חירות ישראל: כתבים, כרכים א-ב, תל-אביב 1960-1959; יהודה לפידות, על חומותיך, תל-אביב 1992; הנ"ל, הסזון: ציד אחים, תל-אביב 1994; הנ"ל, בלהב המרד: מערכות האצ"ל בירושלים, תל-אביב 1996.

ב. 'דגימה' של נוכחות בהיסטוריה

גם מבט ראשוני על מה שכבר נכתב עד כה, אם כמחקר ראשוני ומניח תשתיות, אם כמונוגרפיות מצוינות ופורצות דרך שנכתבו בידי חוקרים בכירים ומנוסים, ואם כזיכרונות פריכים ושבריריים שנכתבו בידי גיבורי הזמן, מעלה ביטויים מגוונים של נוכחות רביזיוניסטית בכל המעגלים הרלוונטיים לשאלה העומדת לפנינו.⁵ אפשר למצוא ערנות של אישים בתוך התנועה הרביזיוניסטית למשמעות התהליכים שהתחוללו באירופה בשנות השלושים, לשינויים הנגזרים מן המצב עם פרוץ מלחמת העולם, ולדרכים שבהן על התנועה, על תת גופיה וארגוניה, להתמודד גם אידאולוגית וגם ארגונית ומבצעית עם השואה ואתגריה. כן אפשר להצביע על פעילות ערה, ענפה וצפופה של חוגים שונים בתוכה שנועדה להתמודד עם האתגרים שהמצב המתהווה באירופה הציב בפני העם היהודי והיישוב בארץ ישראל. פעילות כזו נערכה במרכזים שונים בארץ ומחוץ לה בתחומים כגון העפלה, בניית הכוח למימוש של פתרונות מדיניים ואחרים לחילוצם של יהודים מאירופה, פעולות סיוע והצלה, שיתוף פעולה חשאי עם ארגוני מודיעין שונים ועוד. הפעילות הייתה פעמים מכוונת על ידי מוקד ההנהגה הרופף, המסוכסך והמתפלג תדיר בארץ, פעמים אחרות התנהלה כיוזמות מקומיות עצמאיות; פעמים על דעת הרוב בתנועה, פעמים כמהלכים של מיעוט. היו מהלכים נועזים ובלתי שגרתיים שהגיונותיהם המדיניים והמבצעיים היו מוצקים גם אם נכשלו בסופו של דבר, והיו רעיונות הזויים וחסרי שחר וסיכוי מרגע לידתם, ביטוי למוחות קודחים ויצירתיים שתרו אחר כל סדק בחומה שהלכה וסגרה על יהודי אירופה.⁶

5 למשל, יעקב שביט, עונת הצייד: הסוון – העימות בין ה"ישוב המאורגן" לארגוני המחתרת 1937–1947, תל-אביב 1976 (להלן: שביט, עונת הצייד); יהושע פורת, שלח ועט בידי: סיפור חייו של אוריאל שלח (יונתן רטוש), תל-אביב 1989; יוסף הלר, לח": אידיאולוגיה ופוליטיקה, 1940–1949, ירושלים 1989 (להלן: הלר, לח"); Sasson Sofer, *Begin: An Anatomy of Leadership*, London 1988 (להלן: סופר, בגין); אריה נאור, דוד רזיאל: פרשת חייו של מפקד ראשי של הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל, חייו ותקופתו, תל-אביב 1991 (להלן: נאור, רזיאל); יחיעם ויץ, ממחתרת לחמת למפלגה פוליטית: הקמתה של תנועת החרות 1947–1949, קריית שדה-בוקר 2003; הנ"ל, הצעד הראשון לכס השלטון: חרות 1949–1955, ירושלים 2007; יונתן שפירא, לשלטון בחרתנו: דרכה של תנועת החרות, הסבר סוציולוגי פוליטי, תל-אביב תש"ן; עדה אמיכל-ייבין, בארגמן: חייו של יאיר – אברהם שטרן, תל-אביב 1986; אלי תבין, החזית השנייה: הארגון הצבאי הלאומי בארצות אירופה, 1946–1948 (להלן: תבין, החזית השנייה), תל-אביב תשל"ג; יצחק ברמן, בימי סער, תל-אביב 1993 (להלן: ברמן, בימי סער); בנימין זרעוני, גאון ונדיב ואכזר, תל-אביב 1992 (להלן: זרעוני, גאון); שמואל כץ, יום האש, תל-אביב 1966 (להלן: כץ, יום האש).

6 קשרים עם פולנים: 'תכנית הארבעים אלף', אימון וחימוש אנשי האצ"ל ככוח פשיטה על חופי ארץ ישראל, להשתלטות על מוקדי ממשל ונקודות אסטרטגיות, להכרזה על מרד נגד בריטניה, ופריצת שערי הארץ בפני הגירת מיליוני הפליטים היהודים באירופה כנגזרת והשלמה לתכנית 'אאווקואציה' של ז'בוטינסקי. ניב, מערכות, כרך ג, עמ' 244–245; עדות שמואל מרליץ – שנות הפעילות 1938,

במקביל לחשדות, לבדיקות ההדדיות, לכוונות ולתכניות לסילוק הבריטים בכוח מן הארץ התנהלו מגעים חשאיים של גורמים שונים בהנהגת התנועה הרביזיוניסטית עם גורמים מדיניים, צבאיים ומודיעיניים בריטים ואמריקנים על אפשרויות של שיתוף פעולה חשאי. בין המגששים ובודקי האפשרות לבניית שיתופי פעולה צבאיים, מודיעיניים ואחרים עם בעלות הברית היו ז'בוטינסקי עצמו, ד"ר אריה אלטמן, יצחק ברמן, אהרון צבי פרופס, שמעון יוניצ'מן, דוד רזיאל, יעקב מרידור ועוד אחרים, כולם אישים מבכירי התנועה, מסגרותיה וארגוניה. זה בוודאי מה שעולה מפרשת שליחות המודיעין והחבלה של דוד רזיאל, מפקד האצ"ל, בשליחות הבריטים בחבניה שבעיראק. הפעולה התבססה על שיתוף פעולה חשאי עם הבריטים ובה הוא נהרג (ב-20 במאי 1941).⁷ רזיאל היה הבכיר במערכות הצבאיות והצבאיות למחצה ביישוב על כל חלקיו, שנפל בפעולה עם בעלות הברית.⁸

אפשר לשרטט גם את קווי המתאר של מניפת הפעילות של חוגי הימין בתחומי סיוע והצלה אחרים באירופה ערב המלחמה, במהלכה ומוציאה. כך למשל פעל באיסטנבול יוסף קלרמן הן לצד יעקב גריפל, נציגה של אגודת ישראל באיסטנבול, והן באורח עצמאי. ד"ר אריה אלטמן ביקר בתורכיה באביב 1943. ערי, בנו של זאב ז'בוטינסקי פעל שם בראשית המלחמה ואחר כך גם בשלהיה עד לגירושו ממנה. מעניינת במיוחד הקמתה ופעולתה של הרשת של יצחק ברמן וד"ר פרנסיס אופנר באיסטנבול במלחמת העולם השנייה.⁹ שליחים אחרים היו בעלי קשרים בארצותיהם לשעבר, ובהם ד"ר יעקב

1939, נגבתה על ידי יואל, תאריך לא ידוע, ארכיון מכון ז'בוטינסקי (להלן: מזב"י), פ-1/156; יצחק שמיר, סיכומי של דבר, תל-אביב 1994, עמ' 43-44; זרעוני, גאון, עמ' 67; משה טוביה סבוראי, מאצ"ל לח"י: סיפור אישי, תל-אביב 1989, עמ' 289-292, 151. ראו שם, בעמ' 523 נספחים שונים ביחס להסכם הפולני. לסיפורם הפתלתל של הלח"י על 'הסכם ירושלים' ראו, זרעוני, גאון, עמ' 136-139; פנחס גינוסר (עורך), בצאת לח"י מן המחתרת: פרוטוקול הוועידה הארצית הראשונה של לח"י, תל-אביב 1985. ראו גם מכתבי ז'בוטינסקי 1938-1940, ארכיון תולדות ההגנה (להלן: את"ה), ש"י פורשים, חטיבה 8, תיק 51; מברק ז'בוטינסקי לד"ר אריה אלטמן, שם, תיק 1079, מובאים אצל שלמה אהרונסון, היטלר, בעלות הברית והיהודים, קריית שדה-בוקר 2008 (להלן: אהרונסון, היטלר).

7 נאור, רזיאל, עמ' 265-279; ניב, מערכות, כרך ג, עמ' 73-77. ראו גם יהושע אופיר, ראשוני אצ"ל 1931-1940, תל-אביב 2002 (להלן: אופיר, ראשוני אצ"ל), עמ' 333-338. על קשרי אלטמן עם הבריטים ראו, את"ה, חטיבה 47 - C.I.D - סיכום מודיעין 7/43, מפכ"ל המשטרה למזכיר הראשי, עניינים יהודיים - הרביזיוניסטים, גליל 9, 397-399. השו" סיכום מודיעין באותו עניין, אותו מקור, מס' 11/43, גליל 9 כנ"ל, 414-415, אצל אהרונסון, היטלר.

8 ב-1955 הועברו עצמותיו של רזיאל מעיראק אל קפריסין וב-1961 הוא נקבר בהר הרצל בירושלים. לימים הוענקה לו דרגת אלוף בצה"ל. על שמו נקרא היישוב רמת רזיאל שבהרי ירושלים, שהקימו יוצאי בית"ר ואצ"ל.

9 Tuvia Friling, 'Istanbul 1942-1945: The Kollek-Avriel and Berman-Ofner networks', in: David Bankier (ed.), *Secret Intelligence and the Holocaust*, New York 2006, pp. 105-156

שיבר ברומניה, מרסל בקיש, מראשי עלייה ב' של בית"ר ואצ"ל בבולגריה, טדי קרמינצקי ופרופ' דוברץ-ברגר באוסטריה ואחרים.

אפשר להצביע גם על פעילותם הענפה של אנשי האצ"ל, חברי קבוצת הלל קוק (פיטר ברגסון) בארצות הברית, שעליהם כבר כתבו נכבדות.¹⁰ פחות חקרו וכתבו על פעילותם של אנשי הקבוצה באירופה, בעת המלחמה ואחריה, ובעיקר על פעולתה של 'הליגה למען דומיניון אנגלי בא"י' מיסודו של אברהם אברהמס, מאנשי ההסתדרות הציונית החדשה בלונדון, ושל הלורד סטרבולדג'י אשר גויס לעמוד בראשה. ספק גדול הוא אם על בסיס מה שנחקר והתפרסם עד כה, זכתה הקבוצה להכרה הראויה גם בחוגי הרביזיוניסטים עצמם. עוד אפשר להצביע על פעילותו של ראובן הכט בשוויץ בראשית המלחמה ובמהלכה, ובתוך כך על הקשר בינו לבין קבוצת אייזיק שטרנבוך, היהודי החרדי, סביב שליחתו של ז'אן מרי מוסי, נשיאה לשעבר של שוויץ, למשא ומתן עם הימלר על תכניות הכופר ובקשר לפעולות ולרעיונות אחרים שבדק וניסה לבצע הכט עם סם וודס (Sam Woods), קונסול ארצות הברית בשוויץ, מבכירי שירותי המודיעין האמריקני שם.

כן אפשר להצביע על ניסיונות התנועה להקים ולהפעיל תאים מחתרתיים בצפון אפריקה – בתוניסיה, במרוקו ובלוב – בתכנית אשר הגישו יצחק ברמן ואריה פוסק לקולונל סימפסון ממטהו של גנרל הנרי מייטלנד וילסון, מפקד הצבא הבריטי במזרח התיכון. אפשר לכלול במערך הפעילות הזה גם את 'תכנית האלף' – תכנית מבית מדרשו של המחנה הרביזיוניסטי שהגיש יעקב מרידור, אז מפקד האצ"ל, לבריטים, להצנחת לוחמים מן היישוב באירופה. תכנית שהמקבילה לה בחוגי היישוב המאורגן הפכה לסמל מובהק של מעורבות היישוב בהצלה. לא פחות מסקרנים הגיושימים הרביזיוניסטים לשיתוף פעולה חשאי עם הסובייטים באמצעות שליחתו של ד"ר שמשון יוניצ'מן לטהראן ובערוצים אחרים.¹¹

פעילות ההעפלה הפרטית הענפה של התנועה הרביזיוניסטית ואנשיה במהלך שנות השלושים, 'הספורט הלאומי' הראוי, כפי שהגדיר זאת ז'בוטינסקי, היא אבן ראשה

10 יהודית תידור-באומל, בין אידיאולוגיה לתעמולה: משלחת האצ"ל בארצות הברית ושרשי הימין היהודי המיליטנטי באמריקה, ירושלים 1999 (להלן: באומל, בין אידיאולוגיה לתעמולה); David. S. Wyman, *The Abandonment of The Jews*, New York 1984 (להלן: וימן, נטישת היהודים); Monty N. Penkower, *The Jews Were Expendable*, Urbana 1983

11 על פעילותו של ראובן הכט בהקשר הזה ראו ראיון טוביה פרלינג עם ד"ר פרנסיס אופנר ורעיותו אילנה, תל-אביב, 18.12.2003; משה הלוי, חולם ולוחם: פועלו של ראובן הכט בהעפלה ובהצלה, ירושלים 2001 (להלן: הלוי, חולם ולוחם); יהודית תידור-באומל, 'שותפויות מוזרות: התנועה הרביזיוניסטית ואגודת ישראל בתקופת השואה', עיונים בתקומת ישראל, כרך 12 (2003), עמ' 465. על שליחת יוניצ'מן ראו, אופיר, ראשוני אצ"ל, עמ' 176; ברמן, בימי סער, עמ' 102; מכתבי יצחק ברמן לטוביה פרלינג, 28.3.1999, 23.11.2000.

נוספת בתמונת הפעילות הזאת. לזר-ליטאי, הראשון ששחזר, ניתח והעריך את מפעלי ה'אף-על-פי', ואחרים אחריו, הציגו את גבולותיו ומרכיביו של מפעל שבו היו הרביזיוניסטים הראשונים שקראו תיגר על מחסום ההגדרה של עלייה יהודית מאורגנת לארץ ישראל מחוץ לגבולותיו של הספר הלבן כעלייה בלתי לגלית. היה זה לא רק מעשה הפגנת-הצהרתי, אלא פעולה שהביאה כחמישים ספינות ובהן כ-25,000 מעפילים לארץ ישראל.¹²

פעילות מגוונת ומקיפה נמשכה גם לאחר תום מלחמת העולם השנייה, בעיקר נוכח התעצמות המאבק בבריטים וההתקרבות-התרחקות בין הגורמים השונים ביישוב ערב הקמת תנועת המרי העברי. במקביל העמיק חלקו של המחנה הרביזיוניסטי במוסד השליחות באירופה בפריסת תאי התנועה הרביזיוניסטית, בית"ר, האצ"ל וביוזמות פרטיות של חברי התנועה באירופה. לכך אפשר להוסיף את הרחבת פעילות התאים בתחום העלייה ו'הבריחה', ובתוך כך פעילותו הענפה של יוסף קלרמן להעלאת יהודי רומניה, פעילותם של החוגים הרביזיוניסטים בבולגריה, פעילותו של אלי תבין באירופה¹³ ושל שמואל אריאל בצרפת, פעילותו של ראובן הכט בשוויץ, הקמת המשרד הפריסאי של הלל קוק, שמואל מרלין ושותפיהם, והרחבת פעולתם בלונדון, פעילות התאים הרביזיוניסטים באיטליה וביוגוסלביה לפגיעה באינטרסים בריטיים, להשגת נשק ועוד, מעורבותו של אפרים אילין בהבאת הספינה 'נורה' רבת החשיבות למבצע נחשון, ספינות הנשק 'שיו', 'רסורצקיה' ו'בוריאה', סירות הקומנדו הימי הראשונות – 'ספינות יוחאי', צוללות ה'חזיר', ובמימושה של עסקת הכופר לשחרורם של יהודי רומניה בראשית שנות החמישים, 'יהודים תמורת צינורות וטכנולוגיות נפט'.¹⁴ כולן פרשיות שחלקו של אילין בהן לא הוזכר כלל או הוזכר בשוליהן, אך לא כרביזיוניסט וכאיש אצ"ל לשעבר.¹⁵ הייתה זו פעילות ענפה שהרוצה ללמוד על תולדות היישוב והשואה ומאבק היישוב על שארית הפליטה אינו יכול להתעלם ממנה.

12 זאב ד'בוטינסקי, 'הספורט הלאומי', המשקיף, 5.5.1939; לזר-ליטאי, אף-על-פי; דליה עופר, 'העלייה העצמאית של התנועה הרביזיוניסטית', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), העפלה: מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה, תל-אביב 1990, עמ' 44-60; שביט, עונת הציד, עמ' 42.

13 על פעילות קלרמן, ראו למשל, מכתב יצחק ברמן אל טוביה פרילינג, 5.7.1999, המצרף ראיון של יוסף בן עם לזר כהן, מפעלי בית"ר בבולגריה בתקופת השואה עד עלייתו לארץ (יוני 1944-1944). הראיון נערך ב-8.10.1980; תבין, החזית השנייה. על שמואל אריאל, ראו להלן הערה 99.

14 Radu Ioanid, *The Ransom of the Jews: The Story of the extraordinary secret bargain between Romania and Israel*, Chicago 2005, pp. 40-41, 63-67

15 אפרים אילין, 'כל האמת ממקור ראשון', הרצאה בפני פורום של אלופי צה"ל ומפקדי ה'הגנה' והפלמ"ח בעבר; טקס הענקת תואר מפקד כבוד שייטת 13 לפירונצו קפריוטי, 20.10.1992; מכתב של אפרים אילין אל טוביה פרילינג, 27.3.2003; אריה בועז, עלום ונוכח בכל: סיפור חייו של שאול אביגור, תל-אביב 2001, עמ' 219, 221, 231-232, 262; עמוס אטינגר, צניחה עיוורת: הצניחות

ג. מקורותיו של הפער בייצוגי העבר

תשתיות המחקר ומנגנוני העצמתו

נראה שסיבה אחת לפער הזה נגזרת מאיחורם של חוגי הימין להקים מוסדות מחקר, חינוך והנצחה שישמשו סוכנים וזרזים ל'ייצור' נרטיב על – או נרטיבי על – אשר ישקפו נאמנה את חלקם בתהליכי בינוי האומה והחברה ביישוב ובמדינה. אף שאנשי מכון ז'בוטינסקי מרחיקים עד 1933 כשנה שבה הוקם מכונם על ידי ד"ר יוסף פעמוני, מי שהגדיר כבר אז את החשיבות שבאיסוף תיעוד הקשור בזאב ז'בוטינסקי ובתנועה הלאומית, הוחק 'החוק להנצחת ז'בוטינסקי' רק ב-2005. ואף על פי שב-1937 כבר היתוספה ליוזמת פעמוני גם יחידה מוזאליית, ב-1958 הוכרז המכון על ידי ממשלת ישראל כארכיון ציבורי ונרשם כעמותה, וב-1989 אף נפתח המוזאון לציבור, עדיין היו המכון ויחידותיו כפי בודד בתוך שפע המוסדות הקשורים, כך או אחרת, במחנה השמאל.¹⁶ תמונה זו לא השתנתה באופן מהותי עם הקמת המדרשה הבית"רית ב-1950 בחוות הנוער בבאר יעקב, וגם לא עם התחלת הפעולות להקמת כפר הנוער על שמה של יונה-יוענה ז'בוטינסקי, 'אם בית"ר' כפי שכינו אותה, ב-1953 בסמוך למושב נורדיה שבשרון.¹⁷ 'בית יאיר', על שמו של אברהם שטרן כמוסד הקשור בסיפור ומורשתה של לח"י, הוקם במתכונתו הנוכחית רק ב-1991, והמרכז למורשת בגין נחנך במשכן הקבע שלו בשנת 2003, כעשרים שנה אחרי פרישתו והסתגרותו, ולמעלה מעשר שנים לאחר מותו. ארכיונו החל בפעילות האיסוף שלו באפריל 2000, ועוד שנים יחלפו עד אשר יוכל להציע תשתית מחקר עשירה דיה כדי לשקף אל נכון את מקומו של בגין בהיסטוריה של היישוב והמדינה.¹⁸

העיוורות של שייקה דן, תל-אביב 1986, עמ' 323; מייק אלדר, שייטת 13, תל-אביב 1991, עמ' 125-128, 137-139, 185-188.

16 ארכיון העבודה – מכון לבון, ארכיון מפלגת העבודה בבית ברל, ארכיון יד יערי בגבעת חביבה, ארכיון יצחק טבנקין באפעל, ארכיון בן-גוריון בשדה-בוקר, ארכיון ההגנה בתל אביב, ארכיון 'השומר', מרכז רבין ומוזאון הפלמ"ח, ארכיונים קיבוציים למכביר, גנזך וייצמן ברחובות, ואת הארכיון הציוני המרכזי בירושלים. האחרונים אמנם אינם ארכיונים של מפא"י וגופים הקשורים לה, אבל יש בהם תרומה מהותית לתיאור נוכחותה של תנועת העבודה בתהליכי הבינוי של האומה והחברה ביישוב ובמדינה. גם אוספיהם של לוי אשכול, משה שרת וגולדה מאיר, שלושה אישים שמעולם לא היו להם מליצי יושר מספיק חזקים במימסד הישראלי, ולכן הם עדיין מופלים בהיקף האמצעים המושקעים במוסדותיהם, הם חלק מן התשתית המחקרית הזאת. גם 'מרכז פרס לשלום', אף שהוא אינו מוגדר כך, יהיה ברכות הימים האכסניה לארכיונו של שמעון פרס וחלק מן התשתית המחקרית של המחנה הזה.

17 מכתב ש' נדיב אל ד"ר ראובן הכט, 14.5.1953, מזוב"י, פ-18/9/124; שם, בין השאר, בקשה לסייע בהכנת אירועי שנת השלושים להקמת בית"ר.

18 מנחם בגין פרש ב-1983 והלך לעולמו ב-1992. החוק להנצחתו הוחק בכנסת ב-1998.

פער זה נגזר גם מחוסר איזון בתשתיות המחקר: הארכיונים, הספריות, תקציבי המחקר ועידודו בפרסים ובדרכים אחרות. כל תלמיד היסטוריה לומד את מערך היחסים העדין והשברירי המתקיים בין ה'היסטוריה' כ'מה שהיה' לבין הסימנים שההיסטוריה הזאת הותירה; בין מה שהיה לבין כמות התיעוד המשמש תשתית לייצור ייצוגיו. הסטודנט אמור להתודע גם לים הסכנות הטמונות במצב שבו מרכזיות או שוליות של עניין, של גוף או של אישיות ייגזרו לא בשל מה שהיה בפועל, אלא בשל מה שנותר או לא נותר כתשתית תיעודית המאפשרת את ייצוגיו, ומכוח כישורם או קוצר ידם של 'סוכני' זיכרונם.

אין להניח שמקורו של הפער הזה נעוץ באי הבנה של חשיבות ההיסטוריה כתשתית הכרחית להגדרתה של זהות, לחינוך לערכים ברוחה של תנועה פוליטית ולכינונה וחיזוקה של תודעה לאומית לפי בית מדרשה, עניין שבחוגי הימין אף תבע הדגש מיוחד. אבל אפשר לשער כי במחנה הזה איחרו להבין (ואם הבינו איחרו ליישם) את חשיבותה של ההיסטוריוגרפיה המקצועית, המדעית ועד כמה שאפשר – הבלתי תלויה, ככלי מכונן ל'היסטוריה' הזאת, ואת חשיבותם של מוסדות מעין אלה כתשתית להיסטוריוגרפיה ומפעלים היסטוריוגרפיים מקיפים כאלה.

תרבות התיעוד

אפשר לתלות את הפער הזה גם במה שאפשר לכנות 'תרבות התיעוד' של חוגי הימין. לעומת שפע של תיעוד אשר יצר מחנה השמאל, אולי כחלק מתרבותו הפוליטית, בולטת בקלישותה תשתית התיעוד של חוגי הימין. ז'בוטינסקי היה איש ספר, סופר, עיתונאי, מחזאי ומתרגם מחונן, והותיר מורשת ספרותית נכבדה,¹⁹ ותשתית תיעודית המהווה חלק חשוב במאות אלפי המסמכים המקוריים של מכוון ז'בוטינסקי. ועדיין לא די בכך כדי לבטל את האנומליה ולפיה משקלו המספרי והאיכותי של המחנה הזה בציבור גם בתקופת היישוב, ובעיקר בעשוריה הראשונים של המדינה, אינו ניכר בתשתיות התיעוד. עוד צריך לזכור שז'בוטינסקי הלך לעולמו ב-1940, גיל צעיר יחסית (בן שישים היה במוותו; בן-גוריון היה לראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל בהיותו בן 62). מן הבחינה הזאת תם חלקו גם כמנהיג, אבל גם כמנהיג מתעד, בתולדות התנועה בשנות המלחמה המכריעות ובאלה הסוערות שבאו אחריהן.

19 על 'אלטלנה', שם העט של ז'בוטינסקי ומפעלו הספרותי המגוון ראו, שמואל כץ, ז'בו : ביוגרפיה של זאב ז'בוטינסקי, תל-אביב 1993; ערי ז'בוטינסקי, אבי: זאב ז'בוטינסקי, ירושלים 1980; אבי בראלי ופנחס גינוסר (עורכים), איש בסער: מסות ומחקרים על זאב ז'בוטינסקי, קריית שדה-בוקר 2004.

הרומנטיקה והאתיקה של המחותרת

העובדה שחלק ניכר מפעילות האצ"ל הייתה מחתרתית, וכי רוב ימיו הוא נרדף על ידי הבריטים, ובחלק מהם גם על ידי הבריטים וגם על ידי מוסדות היישוב המאורגן, הותירה גם היא את סימניה על היקף התיעוד וטיבו. על אחת כמה וכמה כך הדבר באשר לתיעוד פעולותיו של הלח"י שנרדף בתקופות מסוימות לא רק בידי הבריטים והיישוב המאורגן אלא גם בידי האצ"ל. על כן חלק מן התיעוד – ודווקא באותם תחומים הרואים ורומנטיים שהם הם המושא למורשת ולהיסטוריה של ארגוני מחתרת – נוצר במשורה, נכתב בצופן, וחלקו אף הושמד מיד לאחר שמילא את יעדו. תיעוד אחר שנוצר בשורות הארגונים הללו לאחר שהתגברו על הנטייה להתמכר לרומנטיקה המשכרת שבאווירת החשאיות היה ל'חומר הכדים': מה שטמנו בכדי החלב האטומים של תנובה והצפינו במקומות שונים. חלקם לא נמצא, ואם נמצא נתברר כי פגעים שונים השחיתו אותו.²⁰ כך למשל נותר אך אחוז קטן מן הפרוטוקולים של מפקדת האצ"ל מיולי עד דצמבר 1944, שרשם אליהו לנקין; תמציות דיוניו של חוג ההנהגה הפנימי ביותר, המתארים בלשון גולמית, בלתי ערוכה ובלתי מהוקצעת את הצטרפותו של האצ"ל למרד.²¹ זהו הד קלוש למה שיכול לשמש תשתית לייצוגים משוכללים של הנושאים הללו.

ברור שחוקרים מיומנים וגם המוסדות עצמם יכולים לנסות ולהשלים את החסר מתוך התיעוד הקיים אצל שירותי הביון הזרים או היישוביים שהתחקו אחר פעילות התנועה, לאתרם בארכיונים של מדינות אשר היו שותפות, ברמה זו או אחרת, לפעולות הללו. ארכיוני פולין, אוסטריה ורומניה או איטליה, או הארכיון הלאומי הבריטי או האמריקני, הם יעדים חשובים לסריקה שיטתית אחר תיעוד כזה. אלא שגם תיעוד זה מתאחר להיפתח לעיון. גם מדינות דמוקרטיות מובהקות חושפות תיעוד של ארגוני מודיעין רק שנים רבות אחרי תקופות החיסיון הרגילות, והן אינן אוהבות לחשוף את דפוסי התנהגות ארגונייהם החשאיים במדינות שבהן שלטו. זה מה שעייכב גם את בריטניה מלחשוף תיעוד הנוגע ליישוב בנושאים כמו העפלה, גירוש מעפילים, רדיפת ארגוני מחתרת ופעיליה, ציתותים לראשי היישוב ויחסם לפעולות הצלה בשואה.²²

20 זה קרה גם ב'השומר', וגם לחלק מארכיון ה'הגנה' ב'שבת השחורה'. כך ניווק אוסף מכתבים ששלח דב גרונר מתא הכלא ואשר הוצפן במרזב; הגשם השחית את התיעוד הזה ללא הכר. לוחמים אשר החזיקו ברשותם תיעוד ונפלו בקרב נטלו את סוד מיקומו עמם אל הקבר.

21 שלמה לב-עמי, 'הפרוטוקולים של מפקדת "הארגון הצבאי הלאומי", יולי-דצמבר 1944', הציונות, כרך ד (1975), עמ' 391-443.

22 תיעוד ה-SOE (Special Operation Executive) נפתח לעיונם של חוקרים בשנות התשעים. תיעוד ה-SIS (Special Intelligence Services) טרם נפתח. תיעוד ה-OSS (Office of Strategic Services) נפתח בראשית שנות התשעים, ובעיקר בראשית שנות האלפיים, עם פעולתה של ועדה מיוחדת שמונתה בידי הנשיא קלינטון.

על 'בורסקאים' ועל 'בשמים'

בחוגי הימין, כמו בחוגי תנועת העבודה, היו רבים מן המפקדים והלוחמים אנשי מעשה; אנשים שהחשיבו את העשייה ולא את הדיבור או הכתיבה על מה שעשו, שהאמינו כי דברים בודקים בראש ובראשונה על פי מבחן התוצאה, וגם כשיש תוצאה אין למהר 'לרוץ ולספר לחבר'ה'... אלה הם ה'בורסקאים', הטובלים ידיהם במלאכות הקשות, שחלק מן החומרים והמהלכים ההכרחיים להם מעלה ריח רע. גם הם, כמו ראובן זסלני (שילוח), טדי קולק ואהוד אבריאל, אנשי הסוכנות ותנועת העבודה, מיעטו בכתיבה על מעשיהם, ודעתם לא הייתה פנויה לעסוק בתיעוד, בכתיבה ובהקמת מוסדות מחקר והנצחה.²³ אבל בשונה מזסלני, מקולק ומחבריהם לא עמדה להם שורת אנשי רוח והיסטוריונים – אלה הם ה'בשמים' – שבחרו ועדיין בוחרים לעסוק בסוגיות הכרוכות במחנה שאליו חשו זיקה רבה יותר, כלומר היישוב המאורגן וחלקה של תנועת העבודה בו. נטייתם זו אל השמאל אינה תופעה ישראלית בלבדית, אבל לענייננו פירושה המעשי היה שלחוגי הימין לא עמד המערך המתנדב ו/או המקצועי המעולה הזה אשר התגייס לשרות הרעיון, ומילא בסופו של דבר את אשר החסירו הלוחמים והבנאים.²⁴ מה גם שעם הסתלקותו של ז'בוטינסקי, מי שבאישיותו המגוונת והמסעירה שימש מוקד משיכה לאנשי עט ורוח, נפרם הקשר הזה עם כמה

23 ראובן זסלני (שילוח) לא הותיר זיכרונות. חגי אשד כתב עליו ביוגרפיה: מוסד של איש אחד: ראובן שילוח – אבי המוסד הישראלי, תל-אביב 1988. טדי קולק כתב עם בנו עמוס את זיכרונותיו בספר ירושלים אחת (תל-אביב 1979), אך מרב הסוגיות המרכזיות שבהן עסק לא נכללו בו או הוזכרו בקיצור נמרץ. גם אהוד אבריאל הביא בספרו פיתחו שערים (תל-אביב 1976) אך אפס קצם של סוגיות רבות ומרכזיות שבהן עסק.

24 חורגת מן השורה הזאת ומפתיעה היא מרכזיותו של שאול אביגור, השתקן הידוע, בייזום מפעל 'תולדות ההגנה'. אבל גם שם, ולידו, הוא זימן את הפרופ' יהודה סלוצקי, שהיה היסטוריון מוכר, כמרכז הצוות המקצועי של המפעל. שלוש ההוצאות לאור של השמאל – ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ המאוחד ועם עובד – שמהן נגזרו עוד חברות בת מו"ליות היו תוססות ופעילות מאוד. ספרית פועלים, למשל, הוציאה לאור עד שנת 1956 בין השאר, 23 ספרים בתחומי המרקסיזם-לניניזם, לרבות תרגום שני כרכי הקפיטל של מרקס, חמישה כרכים של כתבי לנין, שלושה כרכים של כתבי סטלין וספרים רבים במדעי החברה, הטבע והמדעים הכלליים, ברוח העמדות שהתגבשו בבירת המועצות. כן יצאו לאור באורח שוטף הביטאונים התנועתיים הדיים, על החומה, והיומון על המשמר אשר הביאו את קולה. ולא מנינו את כולם. בקרב ההוצאות לאור, העיתונים והמפעלים הספרותיים שפעלו בסביבת השמאל ובחסותו התייצבה שורה ארוכה ארוכה של סופרים, משוררים ואנשי רוח חשובים. ראו, גליה בר-אור, 'חיינו מחייבים אומנות: מוסיאונים לאמנות בקיבוץ 1930-1960, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב 2007, עמ' 77-85.

מפעליה האינטלקטואלים הבולטים של התנועה, אשר יכלו לשמש גרעין הגיבוש של קבוצה אשר תכונן את המפעלים הללו, והם הלכו והתרחקו ממנה.²⁵

אף על פי כן עמדו גם לרשות התנועה הרביזיוניסטית בגלגוליה השונים כלים מו"ליים והסברתיים שיכלו לשמשה להצגת סיפורה. נמנו עמם העיתונים הצפון, שהיה למעשה העיתון הרביזיוניסטי הראשון בארץ ישראל (שבועון מדיני, כלכלי וספרותי; יצא לאור לראשונה ביום שישי, ה' באדר תרפ"ו [1926] בעריכתו של ד"ר אברהם וינשל), חזית העם, דאר היום, המשקיף, הירדן וחרות. כתב העת האומה (הוקם ב-1962) וההוצאות לאור 'מוסד קלוזנר' ו'הדר'. אחד מהבולטים שבדבריה ומהכותבים בה היה כמוכרן ז'בוטינסקי, ולצדו עשו אריה אלטמן, שמואל כץ ונתן פרידמן לין-מור, שהיה גם עורך די טאט, עיתון האצ"ל בפולין, ואחר כך מראשי הלח"י, וכמוהו ישראל אלדד (שייב), ואפשר להזכיר גם את בן-ציון נתניהו, אייזיק רמבה, הרצל רוזנבלום (ורדי), קוק ומרלין וכל החבורה המרשימה של העיתונאים, הסופרים והמחזאים שהם גייסו. אפילו ארתור קסטלר הזדהה עם חוגי התנועה בשנות העשרים. בשנות החמישים מילא שמואל תמיר, הפרקליט הממולח וחד הלשון, תפקיד חשוב ב'משפט גרינוולד-קסטנר' בכינון עמדותיו של הימין בכל האמור בייצוג חלקו של הצד ה'אחר' – היישוב המאורגן – בניסיונות ההצלחה בשואה, שהתגלמו כמשפט רב הכוח של השופט בנימין הלוי על קסטנר, 'נציגה' של מפא"י, כמי 'שמכר את נשמתו לשטן'.²⁶ עוד תרמו להצגת תפיסתם של חוגי הימין כלי תקשורת אחרים שהתנגדו למימסד ונטו מעת לעת להפוך לשופרים. העולם הזה ועורכו אורי אבנרי העמידו עצמם לרשותם של תמיר במשפט גרינוולד-קסטנר ושל אנשי 'שורת המתנדבים' בהתגוננותם מפני תביעת הדיבה שהוגשה נגדם.²⁷

גם קבוצת 'מן היסוד' וחוגים מהקיבוץ הארצי, מהקיבוץ המאוחד, ממפ"ם ומאחדות העבודה תקפו את בן-גוריון ואת מה שהוא סימן בעיניהם אז, וקידמו מבלי שהתכוונו לכך את שקיעתו ואת התחזקותן של תנועות הימין על נרטיביהם וסמליהם המכוננים.²⁸

לרשותם של ראובן הכט, דמות מרכזית בפעולות הסיוע והצלה מטעם חוגי הימין שעשה באירופה בזמן המלחמה, אפרים אילין, פעיל אצ"ל, שניהם תעשיינים עתירי

25 כך התרחקו מן התנועה אליהו בן-חור, שפרש לעבודה ספרותית עיתונאית בארצות הברית, פרופ' בנימין אקצין, שהיה מנהל המחלקה המדינית של ההסתדרות הציונית החדשה העולמית ופרש לטובת קריירה אקדמית, וכמוהם גם ד"ר וולפגאנג פון-וייזל, ד"ר יוסף שכטמן וד"ר אריה אלטמן אשר לא אהבו את ההתפתחויות בתנועתם.

26 על הפרשה בהרחבה, גרסת שמואל תמיר, בן הארץ הזאת: אוטוביוגרפיה, לוד 2002 (להלן: תמיר, בן הארץ); יחיאל ויץ, האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר, ירושלים 1995.

27 ניצה אראל, 'בלי מורא בלי משוא פנים': אורי אבנרי והעולם הזה, ירושלים 2006; פולה קבלו, שורת המתנדבים: קורותיו של ארגון אורחים, תל-אביב 2007.

28 'מן היסוד' הייתה קבוצה פוליטית שהוקמה בשנת 1961, פרשה ממפא"י על רקע הדחת פנחס לבון מתפקידו כמוזכיר ההסתדרות והקימה תנועה עצמאית. הוציאה לאור את הביטאון מן היסוד.

נכסים, כמו גם בעלי הון אחרים עמדו הכלים לספר ו/או לממן את כתיבת סיפורם של חוגי הימין בתחומים האמורים. אם לא עשו זאת, הרי שהיו לכך סיבות שלא היו טמונות במפא"י.

אפשר אפוא לקבוע כי אף על פי שלרשותם של חוגי הימין עמדו כלים מו"ליים והסברתיים, הרי תשתיות המחקר, המאמץ המחקרי וה'מתייסיים' – שלא נמנו עם חוגים של עסקני המפלגה וארגוניה – היו מצומצמים בשיעור מהותי לעומת חוגי השמאל. לנתונים הכמותיים הללו היו בחלוף השנים גם משמעותיות איכותניות.

ריבוי זהויות ופוליטיקה של זיכרון

שורשיו האחרים של הפער הזה נגזרים, כך נראה, מן הקשיים הטבעיים הלפותים בצמיחה של זיכרון קיבוצי, מן התהליכים האטיים המאפיינים את הירקמותו, ומכוחם של שחקנים מרכזיים לתפלל אותו. זיכרון קיבוצי הוא רכיב מרכזי בזהות האישית והקיבוצית, ומתעד בדרך כלל את נקודת ההתחלה של היווצרות העם, הקבוצה. הרומים התחילו ב'ייסודה של העיר' (רומא) על שבע הגבעות שעל הטיבר. באמריקה נאחזים ב'מייפלאואר'. היהודים מרחיקים אל מעבר לזיכרון המבוסס על התנסות אנושית. הזיכרון הזה הוא זיכרון מכוון. הוא מגדיר את גבולות הקבוצה, השבט, העם, וממילא הוא מגדיר את מי שאינו שייך להם. הזיכרון מזין אפוא את הזהות: זו קובעת את מושאי הזיכרון ואילו הזיכרון מספק לזהות תכנים ואוריינטציות, ונוצר מעגל קסמים. כשהזהות מסוכסכת ומרוסקת ומתקשה להתגבש, הקרנתה על הזיכרון עושה אותו מסוכסך ומרוסק. וכשהזיכרון הקולקטיבי – ובעיקר מארג העקרונות המעניק לו את המשמעות – מתערער ומתרוסק לשברים, גם הזהות נסדקת ומתפוררת, וחוזר חלילה. נראה אפוא כי קיומם של רסיסי נרטיב על – או העדרו בהקשרים המסוימים העומדים לפנינו כאן – נגזרו מן העובדה שגם ביישוב ובמדינה הצעירה ככלל, וגם בתנועה הרביזיוניסטית המנומרת, לא הייתה זהות אחת, אולי גם לא יכולה הייתה לצמוח כזו, וגם לא זיכרון 'קולקטיבי' אחד.²⁹

מה עוד שיש והמאמצים להבניית הזיכרון הקיבוצי בתהליכי בניו אומה וחברה משמשים גם, בין השאר, כלי פוליטי להנצחתן ולקידושן של הייררכיות קיימות ולהדרה של כל מי שערער על כך. כך יכול להפוך תהליך הגיבוש של זיכרון קיבוצי למצע של 'פוליטיקה של זהויות' כוחנית, שבה הופך רגע לידתו של האחד לרגע הגדרתו של ה'אחר', של מי שלא נכלל בקבוצה או שהורחק ממנה.³⁰ הסיבות האחרות לפער הזה

29 ראו, למשל, השקפתו של יהודה שנהב בעניין זה, 'פתח דבר: זהות בחברה פוסט-לאומית', בתוך: תיאוריה וביקורת, כרך 19 (2001), עמ' 5-16; הנ"ל (עורך), מורחים בישראל, תל-אביב 2002.

30 ברוך קימרינג, קץ שלטון האחוסלים, ירושלים 2001; מרדכי בר-און, גבולות עשנים: עיונים בתולדות מדינת ישראל, ירושלים 2001, עמ' 21-26. ראו גם נסים קלדרון, 'פוסט-ציונות על רקע ריבוי

נגזרות מן הניסיון לגבש זהות חדשה, לגייס לה תכני ו'נופי זיכרון' חדשים, ומן המאבק בין הזיכרונות השונים – על התכנים והסמלים הכרוכים בהם – על המעמד ההגמוני. בשורות הבאות נציג כמה פנים של המאבק הזה, של הפוליטיקה של הזיכרון, אשר התקיים לא רק בין הימין לבין השמאל, אלא גם בתוך חוגי הימין.

המת החי מאוד

קשה להניח שהתנגדותו התקיפה של בן-גוריון להעלאת עצמותיו של ז'בוטינסקי או המינוח שנקט כל אימת שביקש לסמן את גבולות הגזרה של המסגרת הפוליטית הנורמטיבית מבחינתו – 'ללא חרות ומק"י' – לא היו מעוגנים בהכרתו העמוקה שכל יחס אחר לחוגי הימין, למנהיגיהם ולסמליהם המכוננים עלול לשמש פתח להשתרבותם הבלתי רצויה, מבחינתו, אל השיח הציבורי הלגיטימי, הקנוני והמוכר בישראל. כך גם החשש היותר גדול, שהכרה זו תהיה צעד ראשון בדרכם של חוגי הימין אל הגה המדינה. באותו הקשר יש לראות גם את הכינוי המצמרר 'ולדימיר היטלר' לז'בוטינסקי, ואת הלשון הבורטה והמזלזלת כלפי בגין, הוא 'חבר הכנסת היושב ליד מנחם בדר', או את כינויו 'נאצי' וניסיונות הדדיים לדה לגיטימציה פוליטית.³¹ בעיניו של בן-גוריון ז'בוטינסקי אמנם מת ב-1940, אבל אפילו בראשית שנות השישים הוא עדיין לא הלך אל בית עולמו.

מגמה זו החלה להתכרסם עם הסכמתו של ראש הממשלה לוי אשכול להעלאת עצמותיו של ז'בוטינסקי כבר ב-1964, ובוודאי עם הכנסת חרות, כחלק מגח"ל, ובגין בראשם לממשלת הליכוד הלאומי, ערב מלחמת ששת הימים. מהלכים אלה לא סימנו וביטאו רק צרכים פוליטיים קואליציוניים בני חלוף, אלא הם מציינים גם תחילתו של תהליך פיוס עם העבר. זה היה גם היסוד להסכמתו של אשכול באוגוסט 1967, חודשיים בלבד אחרי מלחמת ששת הימים, להכיר בחובותיה הכספיים ההיסטוריים של חרות. הוא הורה למשרד האוצר לדאוג להחזרים, על חשבון הוצאותיה של חרות, על החזקת אלפי חיילי אצ"ל עד הטמעתם המלאה בצה"ל; להחזיר את הוצאות החזקת גרוד האצ"ל בירושלים עד פירוקו בספטמבר 1948; לכסות הלוואות שנטלה אצ"ל בחו"ל לרכישת נשק וציוד ללוחמיו ומטוסים שהועמדו לרשות חיל האוויר של המדינה הצעירה; ולהחזיר את הוצאות הארגון לתמיכה במשפחות החללים ולשיקום נכי האצ"ל והלח"י בשנים 1947-1949 ובטרם הוקם של"ח (הקרן לשיקום לוחמי חופש), ואת ההוצאות שנגרמו בעטייה של מה שהוגדר כ"פעולה המדינית בצרפת שהתנהלה מאז 1953 ונשאה פרי מבורך למדינה מבחינת האינטרס הלאומי". אפשר שהיה זה רמז

התרבויות בישראל', בתוך: טוביה פרלינג (עורך), תשובה לעמית פוסט ציוני, תל-אביב 2003, עמ' 173-223.

31 אודי לבל, הדרך אל הפנתאון: אצ"ל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי, ירושלים 2007.

לתרומתו של אפרים אילין לפילוס הדרך עבור שמעון פרס אל ז'ורז' אלגוזי ודרכו אל מוקדי ההשפעה בנושא הכור הגרעיני, שהחלו להתגלגל בצרפת בראשית שנות החמישים.³²

כל זה יכול היה להיות הרבה יותר פשוט כאשר בגין ואנשיו עלו לשלטון במהפך של שנת 1977. אז הם יכלו להעמיד את הדברים על ראשם, לתגבר את תקצובם של מוסדות המחקר והמורשת של המוסדות המזוהים עמם, להוסיף עליהם מוסדות חדשים, לנצל את כניסתם למרחב ה'נורמטיבי' כדי לקרב אליהם אנשים וחוגים אשר הילת השלטון וקירבתו עוררה בהם נאמנויות רדומות מן העבר, ולהעלות ולהאיר את אשר שקע או נדחף, במכוון או שלא במכוון, אל תהום הנשייה. כלומר, לפחות מ-1977, משעה שחרות בגלגוליה החדשים הייתה לא רק למפלגת שלטון אלא למפלגה השלטת, כבר אי אפשר היה לתלות את מה שהוגדר כ'דחיקה' ו'הדחקה' של חוגי הימין אל מחוץ לגבולות 'מדורת השבט' בידי מפא"י וגלגוליה. מאז ועד לכתיבת מאמר זה חלפו שלושים שנה. ממש כמו אותן שלושים שנה שחלפו בין 1947 ל-1977. די והותר כדי להפוך את התמונה ההיסטוריוגרפית על פיה או לפחות לשנותה באופן ניכר.

אף על פי כן ספרו של מנחם בגין, מורי זאב ז'בוטינסקי, יצא לאור רק ב-2001, ונערך בידי אנשיו רק לאחר מותו של בגין.³³ וחוק זאב ז'בוטינסקי, האב המכונן של התנועה הרביזיוניסטית וסמלה החשוב, שמטרתו 'להנחיל לדורות את חזונו, מורשתו ופועלו של זאב ז'בוטינסקי, לציין את זכרו ולהביא לחינוך הדורות הבאים ולעיצוב מדינת ישראל, מוסדותיה יעדיה ודמותה בהתאם לחזונו הצינוני', הוחק, כאמור, רק ב-2005, 28 שנה לאחר מה שהיה יכול להיות קו פרשת המים בכל האמור בתולדות התנועה על חלקיה השונים והידרשותה לעברה.

אינדיבידואליזם וזיכרון מופרט

ייתכן שהסבר נוסף לפער הזה נעוץ ברוח הליברלית (לפי מובנה בהקשר הישראלי), האינדיבידואלית, המופרטת, שאפיינה את אנשי התנועה הרביזיוניסטית. המשמעת המבצעית שבה התגאו בתנועה ולפיה 'משורה ישחרר רק המוות', או 'קבלת דין התנועה' – כפי שקראו לכך בתנועה המתחרה – לא ניכרה כלל בכושרה של התנועה לגייס את אנשיה לייצר נרטיב על מקיף, מלא-משוכלל-משקף-כול על תולדותיה. עד כה הפיקו היוזמות השונות כמה מפעלים. מפעל איגרות ז'בוטינסקי מאז החל את דרכו

32 יעקב מרידור ואריה בן-אליעזר אל ראש הממשלה לוי אשכול, 4.8.1967, כסיכום לפגישתם עמו, מז"ב, פ-4/155; שמעון פרס, קלע דוד, ירושלים 1970, עמ' 37-38; אפרים אילין, על החתום, תל-אביב 1985, עמ' 238-239, על הקשר שיצר עם ז'ורז' אלגוזי, יועצו של ראש ממשלת צרפת, אדגר פור.

33 הוצאת מרכז מורשת מנחם בגין וסטימצקי, ירושלים 2001.

ב-1992 ועד היום, הניב תשעה כרכים, שהאחרון שיצא זה כבר מגיע עד ל-1934. מפעלו של ניב על תולדות האצ"ל התחיל ביוזמה של עמרמי וניב, ורק מן הכרך השלישי או הרביעי אומץ בידי מכון ז'בוטינסקי, אף על פי שניב הצביע על הסתייגותו מאימוץ כזה ועל חששו מפני מעורבותם של מועצה או של ועדה או של גוף ציבורי. כמו כן יש להזכיר את מפעלו של ד"ר אלפסי, את ספריו של לזר-ליטאי, את הביוגרפיות של ז'בוטינסקי מפרי עטם של שמואל כץ ושכטמן, את ספריהם של ד"ר אלי תבין ושל פרופ' יוסף נדבה,³⁴ ואת מה שהחל מכון ז'בוטינסקי להניב בעיקר בשנים האחרונות. כל השאר היו בעיקר זיכרונות – לא מעט זיכרונות, אבל לא מפעל מקיף, עשיר ומבוסס דיו, הכתוב על ידי מיטב אנשי המקצוע בתחום, עד כדי שאפילו חברים בכירים בתנועה יסכימו כי הוא אכן מקיף דיו ומשקף נאמנה את פועלה הכולל של התנועה או של עיקר גופיה. ספרי המחקר החשובים שנכתבו עד כה והאירו את תולדותיה ומפעלה נוזמו, צמחו ונכתבו מחוץ לה, ולמעט מחקרו החלוצי של יעקב שביט שיצא לאור כבר ב-1976, מרבית האחרים הונחו בפני הציבור רק מסוף שנות השמונים ואילך.³⁵

עם האישים שלא שבעו נחת מהישגי תנועתם בתחום זה עד אז נמנו ד"ר ראובן הכט וד"ר אלי תבין. הראשון מונה ב-1986 ליושב ראש הוועדה הציבורית של מכון ז'בוטינסקי, והשני היה מנהלו. מדבריהם אז עולים חוסר שביעות רצונם ותקוותם שיחד הם יצליחו 'לבסס ולפתח את המכון כמוסד למחקר תולדות התנועה הרביזיוניסטית והארגון הצבאי הלאומי ברמה נאותה'.³⁶ יש לזכור שבשנת 1973 יצא לאור הכרך האחרון של מפעל ניב וקשה שלא להתרשם כי השניים סברו שמחקר זה אינו משקף נאמנה את תולדותיו של האצ"ל. ואולי גם את חלקם של אנשי קבוצת אצ"ל חו"ל, שד"ר תבין נמנה עם הבכירים שבהם, או את עשייתה המגוונת של קבוצת קוק ואת

34 פרופ' יוסף נדבה לימד באוניברסיטאות בר אילן וחיפה. בחיפה נמנה עם סגל המחלקה למדע המדינה ובמשך שלוש שנים עמד בראש הקתדרה ללימודי הציונות. היה חבר תנועת בית"ר, מזכיר המחלקה המדינית של הצ"ח ועיתונאי בהירדן ובהמשך. בין פרסומיו בנושאי התנועה: ספר עולי הגרדום, תל-אביב 1952; דמות האישה בעיני ז'בוטינסקי, תל-אביב תשכ"ג; זאב ז'בוטינסקי: האיש ומאבקיו, תל-אביב 1986; מי גרש את הבריטים מארץ ישראל: עובדות ומקורות, תל-אביב 1988.

35 ראו, מחקריהם של יעקב שביט, יהושע פורת (על יונתן רטוש), יוסף הלר וזאב איבינסקי על לח"י (לח"י: צבת ראשונה – עיונים בנפתולי תקופה ודרך, תל-אביב 2003), וויץ על חרות. ראו גם יעקב שביט, המיתולוגיות של הימין, בית ברל 1986; *Movement, 1925-1948*, London 1988; רפאלה בילסקי-בן-חור, כל יחיד הוא מלך: המחשבה החברתית והמדינית של זאב ז'בוטינסקי, תל-אביב 1988; סופר, בגין. ראוי להזכיר גם את הביוגרפיות על ז'בוטינסקי מאת יוסף שכטמן, זאב ז'בוטינסקי: פרשת חייו (תל-אביב 1959) ומאת כץ, ז'בו, וכן הביוגרפיות של בגין מאת אביעזר גולן ושלמה נקדימון, בגין, ירושלים 1978; עופר גרוזובר, מנחם בגין: דיוקנו של מנהיג, תל-אביב 2006; אבי שילון, בגין, 1913-1992, תל-אביב 2007, שגם הן אינן מקורות, לדעתי, את טעונו.

36 מכתב ד"ר אלי תבין אל ד"ר ראובן הכט, 26.1.1986, מזב"י, פ-18/9/124.

סיפורו של ראובן הכט ושותפיו. זה מה שעמד מאחורי הכרתם שיש 'לעשות עוד רבות לאיסוף החומר הרלבנטי לתולדות התנועה המפוזר בארץ ובגולה (לרבות ארכיונו של הכט עצמו שהוא הסכים להפקידו אז), לרכזו במכון, לחקור בו ולמצוא דרכים לפרסומו ברבים'.³⁷ תשתית אשר על בסיסה ייזמו מפעל מחקר שיציע ייצוגי עבר משוכללים ועשירים יותר ממה שכבר הוציאו אנשי מחנה הימין תחת ידם. הם חשבו לזום כתיבה של ספר או של כמה ספרים על תולדות האצ"ל, להעמיד בראש מפעל המחקר הזה את פרופ' נדבה, ולהעמיק את זיקתו של המכון לאוניברסיטאות באמצעות קשר עם מכון הרצל, שכבר פעל אז באוניברסיטת חיפה ביוזמתו של הכט. הכט סבר כי קשר בין מכון ז'בוטינסקי לאחת האוניברסיטאות ומכוני המחקר שלהם רק ייטיב עמו. עוד ביקש ראובן הכט כי לוועדה הציבורית של המכון יוזמנו גם אלכסנדר רפאלי, נתן סילבר וארנסט פ' וודק. אלכסנדר רפאלי היה בעבר חבר קבוצת קוק ובאותה עת תעשיין עשיר. גם ארנסט וודק היה תעשיין, ומשנת 1982 חבר מועצת המנהלים של בנק לאומי וחבר 'התנועה לארץ ישראל השלמה'.³⁸

הכט עסק אז בשאלת ייצוג חלקו האישי בפרשות הסיוע וההצלה המגוונות שבהן היה מעורב ובדרך שילובם בדברי ימיה של תנועתו. מעצם תפקידו החשוב בפעולות הללו, מכוח התפקיד החדש שמילא, מכוח מעמדו הציבורי והונו הפרטי נראה היה שבשלה השעה ונרקמו התנאים, ובלבו גמלה החלטה כי סיפור פעולותיו ופעילות קבוצת הלל קוק יזכו להארה אחרת מכפי שטופלו והוכרו עד אז. הוא ביקש להדגיש את מעורבותו בשליחות של ז'אן מרי מוסי סביב הגיוששים למימושן של תכניות כופר בשלהיה של מלחמת העולם השנייה, את פעילותו בתחום העפלה, הסיוע וההצלה ביוגוסלביה, שלה היה עד חשוב, יוליוס דוהאני, נשיא ההסתדרות הציונית החדשה שם,³⁹ ואת פעילותו באזורים אחרים של אירופה יחד עם ד"ר וילי פרל, מאנשי התנועה

37 ש.ם.

38 ש.ם.

39 ד"ר יוליוס דוהאני, יחד עם ראובן הכט, ד"ר פרנסיס (פראנייה) אופנר, ולדיסלב גוטמן, כולם מראשי בית"ר ביוגוסלביה, הקימו קבוצת ריגול והעבירו מידע מודיעיני ופוליטי לבעלות הברית. הם הצליחו להשיג מידע על יעדי ומועדי הפצצות בקרב על בריטניה, אשר הושגו באמצעות אישים לא נאצים בשגרירות הגרמנית. דוהאני תכנן יחד עם שותפיו גם הקמת יחידות קומנדו של מתנדבים יהודים בצבא המלכותי היוגוסלבי. בשל כך נחטף מאזור הכיבוש ההונגרי והושלך לכלא בברלין, בו שהה עד תום המלחמה. ראו, מנחם שלח, תולדות השואה: יוגוסלביה, ירושלים 1990, עמ' 9, 38; כץ, יום האש, עמ' 381-383; הלוי, חולם ולוחם, עמ' 176-177, 179. פרנסיס אופנר לשאלות טוביה פרילינג, בשיחה טלפונית, 23.11.2003.

הרביזיוניסטית בווינה,⁴⁰ מראשוני היזמים והמארגנים של ההעפלה הרביזיוניסטית והפרטית.⁴¹

גם הדברים שכתבו אז ההיסטוריון האמריקני דייויד ויימן ואחרים על פעילותה המגוונת של קבוצת קוק, ובעיקר מה שוויימן הגדיר שם כהישגה העיקרי: החלטת רוזוולט להקים את 'הוועד לפליטי מלחמה' ותוצאותיו המבורכות של פעילות הוועד,⁴² עוררו בהכט, בתבין ובאחרים תחושה כי באה העת לשינוי המיוחל. הכט סבר כי על מכוון ז'בוטינסקי להיות גורם מרכזי בהובלתו של מפעל היסטוריוגרפי כזה, ואין עוד לתלות את האשמה על מה שלא התפתח עד אז בתחום הזה רק במפא"י ובכנותיה. התסיסה המחקרית הזאת והרוח האופטימית שנתלוותה לה הייתה קשורה בתייעוד חדש שנפתח בארצות הברית, ובמעמד הרם של החוקרים שנדרשו לו. כך או כך, נראה היה שמה שלא עלה מתוך השיח המחקרי והציבורי הישראלי עתיד לקבל תנופה מתוך ההקשר היהודי-אמריקני.

ועדת גולדברג ותרומתו המוגבלת של 'הדוד מאמריקה'

מחקרו של ויימן, שהכט הביאו בפני תבין ואחרים, נשען על התייעוד האמריקני שתם מועד חיסונו. די היה בגילויים הראשונים מתוך התייעוד הזה ובביכורי המחקר שבעקבותיו כדי לחולל סערה בארצות הברית ולהניב את הקמתה של ועדת השופט גולדברג. הייתה זו ועדה יהודית-אמריקנית שבראשה עמד שופט בית המשפט העליון ארתור גולדברג, מי שהיה בזמן מלחמת העולם השנייה איש ה-OSS (Office of Strategic Services), גוף ביון בחו"ל שהוקם במהלך מלחמת העולם השנייה, היסוד של הסי.איי.איי. מקימו ומפקדו הראשון היה ויליאם (ביל) דונובן. הוועדה הוקמה באוגוסט 1981 ופעלה בתיאום עם צוות בראשות סימור מקסוול פינגר (Finger) מהמכון לחקר השואה באוניברסיטה העירונית בניו יורק (CUNY). בפני החוקרים שהוזמנו להיות חבריה הונחה טיוטה למעין 'נייר עבודה' על פעילותה של יהדות ארצות הברית בתקופת השואה. בעוד הם לומדים את המסמך פרסם הניו יורק טיימס את מה

40 ד"ר וילי פרל היה מראשוני המארגנים של ההעפלה הרביזיוניסטית, תחילה עשה זאת כחלק מהתנועה ואחר כך כאיש פרטי.

41 מכתב יוסף נדבה אל ד"ר ראובן הכט, 12.9.1986, מזב"ז, פ-18/9/124; מכתב ד"ר ראובן הכט אל יוסף נדבה, 31.8.1986, שם, פ-18/9/124.

42 ויימן, נטישת היהודים. במחקר אין תמימות דעים על הישגיו של הוועד. יש המייחסים לו הצלחה בהצלה של כ-200,000 יהודים, בעיקר יהודים מהונגריה. אחרים סבורים כי הוועד היה תרגיל מתוחכם של רוזוולט שהבין כי הסנט והקונגרס מתעתדים להחליט על הקמת גוף מעין זה גם אם הוא עצמו יתנגד לכך, ולא רצה לעמוד במצב מביך כזה. היה עליו גם להיערך לבחירות שעמדו בפתח והוא נזקק לתמיכת היהודים. יש המייחסים לוועד את ההצלחה בכפיית המהלך על הנשיא, יש התולים זאת בפעולת מורגנטאו.

שתואר כ'ממצאיה הראשוניים' של הוועדה ולפיהם יהודי ארצות הברית ומנהיגיהם החמיצו הזדמנויות הצלה בתקופת השואה.⁴³

הפרסום חולל סערה בציבור ובקרב הוועדה. התברר ששמואל מרלין, מקורבו של מרכז צוות המחקר, הוא אשר הכין 'נייר עבודה' אשר חלקים ממנו דלפו, כך נראה, לעיתונות. כידוע היה מרלין אחד מבכירי קבוצת קוק. הוא היה מעורב אפוא בסוגיה שעמדה להיחקר, והוא וקבוצתו ייצגו קו פעולה תקיף, אקטיביסטי, שהיה גם קו לעומתי מאוד להנהגה המסורתית של יהודי ארצות הברית. זאת לא ועדת חקירה – נזעקו חלק מהחוקרים בוועדה – זהו גוף שמסקנותיו החד-צדדיות הנגזרות מגישה אידאולוגית ברורה נקבעו מראש. כמה חוקרים משכו את ידם מן הוועדה. אחרים הסכימו להמשיך ובלבד שמרלין יורחק ממנה. מרלין נאלץ להתפטר, ובמכתב ההתפטרות ליושב ראש הוועדה הדגיש את מה שראה כעיקר:

המטרה העיקרית היתה לשבור את הטאבו סביב בדיקת מדיניותה, אחריותה והתנהגותה של ההנהגה היהודית בארצות הברית בתקופת השואה [...] את זה הצלחתי להגשים בעצם הקמתה של הוועדה בלי כל קשר לתוצאותיה [...] הוועדה תיהפך לקטליזטור עבור מחקרים על התנהגות ההנהגה היהודית [...] ושום אינטרס של גורמים פרטניים, צדקנות עצמית, סובייקטיביות אתנית או חשש בדבר מה 'אמרו ה'גויים' לא יוכל לעצור את הנחשול. אין עוד טאבואים כאלה, אין עוד חסינות.⁴⁴

הפולמוס התעצם וגלש גם לתחום הקולנוע. סרטו התיעודי של המפיק לורנס ג'רביק (Jarvik), מי יחיה ומי ימות, נגע בעצבים הגרויים: מדיניות ההגירה האמריקנית בתקופת המלחמה, יחסו של ממשל רוזוולט לשואה, פעילות הארגונים הציוניים בארצות הברית בתקופת המלחמה, שאלת הקמת 'הוועד לפליטי מלחמה' ועוד. המפיק הנגיד את עמדות נציגי הממסד היהודי בארצות הברית עם נציגי קבוצת אנטי ממסדיות. לצד נחום גולדמן, ראש הקונגרס היהודי העולמי הביאו גם את דבריהם של קוק ומרלין. לוסי דווידוביץ', שחתמה את חברותה הקצרה בוועדת גולדברג בטריקת דלת, תקפה את הסרט ואת דברי קוק ומרלין. היא הצביעה על מה שראתה כקשר האירוני שצמח לדעתה בין קוק, מרלין וג'רביק לבין השמאל היהודי האנטי-ציוני בארצות הברית:

בעבר ניצב האצ"ל בימין החיים הפוליטיים – במזרח אירופה כמו בארצות הברית. בדומה למולידו האידיאולוגי, התנועה הרביזיוניסטית, הוא הגן על הקפיטליזם הבורגני והיה אויבם המוצהר של הסוציאליסטים בקרב התנועה הציונית. חרף זאת, ותיקי האצ"ל כמו

43 באומל, בין אידיאולוגיה לתעמולה, עמ' 140-154.

44 מכתב שמואל מרלין לסימור מ' פינגר, 27.5.1982, אוסף רפאלי, בתוך: באומל, שם.

ברגסון ומרלין, אשר ניתקו את קשריהם עם בגין ותנועת 'חרות', מתקבלים באהדה על ידי השמאל, הרואה בבגין את אויבו הקדמוני. [...] האנטישמים [הלא יהודים] של הימין [...] מכחישים שהתרחשה כלל שואה; האנטישמים [היהודים] של השמאל תולים את אשמת השואה ביהודים.⁴⁵

ד"ר הכט, כמו אחרים בקבוצה, כמקורב לקבוצתו של קוק וכמי שעמד בקשרי עבודה קרובים עם מרלין, יכול היה להיחשף מכמה כיוונים לפולמוס העז שעוררה ועדת השופט גולדברג בארצות הברית. הוא שיקף, בין השאר, את תקוותם של מרלין ושל חברים אחרים בקבוצת קוק ואוהדיה כי הנה באה סוף סוף העת להציג גם את סיפור פעילותה בתחום ההצלה. ניתן יהיה לנצל את ההתעוררות בארצות הברית כדי 'לשבור את הטאבו', כדי להפוך אותה 'לקטליזטור עבור מחקרים על התנהגות ההנהגה היהודית', וכדי להתגבר על כל 'אינטרס של גורמים פרטניים, צדקנות עצמית', כפי שהגדיר זאת באופן כה נוקב מרלין בארצות הברית.

השעה התאימה: בגין ויורשיו היו כבר כחמש שנים בשלטון. מי לא שמע זה עשרות שנים עד כמה העיקה עליהם דרך תפקוד ההנהגה הציונית בזמן השואה? ועל מה שראו כהדרתם מחלקים חשובים בעשייה הציונית? זאת הייתה שעת רצון גם ובעיקר משום שהתברר כי בגין וממשלתו מגלים רגישות רבה לעניינים היסטוריים. במארס 1982 מונתה ועדת חקירה שבראשה עמד השופט העליון דוד בכור, 'ועדת החקירה הממלכתית לרצח ארלוזורוב', למרות הביקורת הציבורית על עצם הקמת הוועדה ועל עיתויה.⁴⁶ מה גם שהסתמן עתה 'סיוע' מן ה'דוד מאמריקה', 'סיוע חרום' בהתגלמותו בוועדת גולדברג ובכל הסערה שנתחוללה סביבה.

זאת יכולה הייתה להיות שעת כושר מושלמת גם להכט. מתוקף מעמדו הציבורי, בשעה שרבים בחוגי הימין היו אז במוקדי ההשפעה בישראל, ונוכח התמיכה מחוקרים חשובים בארצות הברית שלא היו חלק מעיסת הפולמוס הישראלי הפנימי, אפשר היה להעמיד את הסוגיה של הנהגת היישוב ויחסה ליהודי אירופה בזמן השואה על סדר יומו של הציבור בישראל. אפשר היה להציג את החלופות האידאולוגיות והמבצעיות למדיניות של הנהלת הסוכנות ובן-גוריון, ו'ליישב' אחת ולתמיד את החשבונות עם הנהגת היישוב המפא"יניקת ברוח הדברים החריפים של בגין ושותפיו כשחבשו את ספסלי האופוזיציה בכנסת.

45 שם, עמ' 154.

46 גנוך המדינה, ד"ח ועדת החקירה לרצח חיים ארלוזורוב. נגד הקמת ועדת החקירה אף הוגשה עתירה לבג"ץ, בג"צ 152/82 אלון נ' מ"י. ראו גם נאום מנחם בגין בכנסת, הצעת חוק לבדיקת נסיבות והאשמות בקשר עם רציחת ד"ר חיים ארלוזורוב, דברי הכנסת, 6.6.1956.

והנה גם ההזדמנות הזאת לתיקון היסטורי – תרתי משמע – התכנסתה עד מהרה בשכבות עבות של אבק. קשה לדעת באיזו מידה השפיעו נסיבות אותה עת והצרכים הפוליטיים הלגיטימיים של ראש ממשלה מכהן. ראש הממשלה בגין היה טרוד בשורה של מהלכים היסטוריים שיוזם והוביל: השלום עם מצרים והחזרת סיני, הפצצת הכור האטומי 'אוזיראק' שבעיראק, שינוי השיטה הכלכלית בתכנית המהפך הכלכלי, חוק רמת הגולן ומלחמת שלום הגליל, היא מלחמת לבנון הראשונה. במהלכים אלה הוא נדרש ל'שקט תעשייתי' גם מבית וגם מחוץ, ובתוך כך גם לתמיכת הנהגתה של יהדות ארצות הברית הרשמית. יותר מזה, משעה שחלק מן הצעדים שעשה בתחום השלום עם מצרים והחזרת השטחים נגדו את אמונותיהם של חלק משותפיו ההיסטוריים לדרך במחנה הימין המנומר, הוא אף נדרש לתמיכה של אנשים כמו משה דיין, שהגיע מנהלל על כל מה שהוא והיא גילמו בתרבות הפוליטית והממסד הישראליים. כך או כך, אפשר שגם בנקודה זאת שיחקה הפוליטיקה בהיסטוריה, וצורכי ההווה והעתיד בעיצוב העבר, ומעניין היה לדעת מה היו עצותיו של ראובן הכט, באותה עת גם יועצו של בגין, מתנדב בשכר של שקל אחד בשנה, סביב האפשרות שפולמוס הנכרך גם סביב תפקידה ההיסטורי של קבוצת הלל קוק בארצות הברית, יקרין על יחסיו של בגין עם ראשיה הקהילה היהודית בה באותה עת, או עם מדינאיה של ארצות הברית, או אם חלקים בציבוריות הישראלית. מה גם שבגין והלל קוק הסכימו, כך נראה, רק בנקודה עמוקה ומשותפת אחת: שניהם מאוד לא התפעלו זה מזה.

הכט, איש רב פעלים ועתיר זכויות ואמצעים, ומי שיוזם כמה מפעלי תשתית כמו מכון הרצל באוניברסיטת חיפה וכמו המוזאון שהקים סביב ממגורותיו, הניח בסופו של דבר רק את גירסתו לסיפורי העבר באמצעות גיוס סופרים וחוקרים אשר כתבו את סיפורו.⁴⁷ הוא לא הצליח, גם לא מתוקף תפקידו במכון ז'בוטינסקי, לשמש מוקד גיבוש או ליצור תשתית לכינונם של מפעלים היסטוריוגרפיים תנועתיים רחבים שבתוכם ישולב סיפורו וסיפורה של התנועה הרביזיוניסטית על חלקיה השונים.

חד נס?

מה שלא סייע בידם של הכט, תבין ואחרים אפילו משהסתמנה שעת רצון בתקופתו של בגין, יורשיו וחרות בהגה השלטון, נבע גם מן הקושי לבנות את ההסכמות הנדרשות בתנועה ובמוסדות המחקר וההסברה שלה בשאלות המרכזיות שבסיפורה המורכב. זה גם מה שעמד, כך העיד ניב, ביסוד ההחלטה שלו ושל עמרמי, יוזמי המפעל ההיסטוריוגרפי, שלא להקים מערכת ולא להידרש לתמיכה ציבורית. 'אף על-פי שימי חייו של אצ"ל היו 17 שנים בסך הכל', הסביר לימים ניב, 'היו בו תקופות כה רבות

47 משה שמיר, ראובן הכט: אגדת חיים, תל-אביב 1994; צבי הרמן, הנחר והגרעינים, תל-אביב 1988; הלוי, חולם ולוחם.

ומגוונות, מבחינת המנטליות, החזיתות והזיקות [...] שקשה היה להגיע למכנה משותף. אל תשכח, כי אפילו במשך תקופה קצרה זאת היו שני פילוגים בארגון.⁴⁸ זה גם מה שהביא רבים בתנועה הרביזיוניסטית לדבוק בכינוי הלא מחייב 'התנועה הלאומית' תחת השם המחייב יותר 'התנועה הרביזיוניסטית'. לתנועה לא היה מבנה אידאולוגי, מוסדי וארגוני מוכר ומחייב את כל חלקיה. התנועה הייתה אפוא לכל היותר מעין מסגרת גג רעיונית שאמורה הייתה ללכד קבוצות שונות סביב רעיון לאומי אקטיביסטי, שגם הוא וגם אישיותם של מנהיגיה הבולטים ביותר, ז'בוטינסקי בתחילה ובגין בהמשך, לא הצליחו לשמש מצע חזק דיו כדי לגבש את כל החלקים שהתרוצצו בו.⁴⁹ מי שסבר כי המפלגה הרביזיוניסטית בארץ ישראל היא המפלגה הלגלית, כי האצ"ל הוא הזרוע הבלתי לגלית של המפלגה הלגלית, וכי חברי התנועה הרביזיוניסטית ועסקניה הם העורף האזרחי של הארגון המחתרתי, ראה בעיקר מהרהורי לבו.⁵⁰ גם ז'בוטינסקי, ראש התנועה הנערץ על הרוב, לא אהב כל אשר ראה באצ"ל ההולך ומתגבש. עם זאת הוא הבין כי צמיחתו של הארגון משקפת רצון עמוק וכן היונק ממקורות שהתנועה והוא עצמו אינם יכולים להתכחש להם או לשלול אותם שלילה מוחלטת. על כן הוא תר אחר דרכים לגשר על המחלוקות הללו. ראשי האצ"ל הבינו גם הם כי ניתוק מוחלט לא רצוי, הן משום שהתנועה הפוליטית והרעיונית הייתה מאגר אנושי חשוב עבורם, והן משום שהם הכירו בדרך כלל במנהיגותו של ז'בוטינסקי ובחשיבותה לתנועה. על יסוד שתי ההבנות הללו נטלו גם הם מעת לעת חלק במאמצים הארגוניים למצוא דרכים של תיאום ו"שלום בית" בין האצ"ל לבין בית"ר, ובין בית"ר והמפלגה לבין האצ"ל.⁵¹

הקושי לבנות את הרוח המתאימה להקמת מפעלי מחקר שיציגו את סיפורה של התנועה מבלי לטשטש ולחטוא לריבוי חלקיה וגוניה, נבע אפוא גם מן העובדה שלא צמחה מסגרת על כזאת שהיה ביכולתה להדגיש את המשותף על המפלג. בתוך מה שהוצג כחזות של אחדות השורה התקיימו מחלוקות אידאולוגיות, ארגוניות, פוליטיות,

48 ראיון דוד ניב למשה דור, 'אצ"ל: היסטוריה', מעריב, ימים ולילות, עמ' 21-20, 23.
 49 על הוויכוחים בראשית קיומה של התנועה בשנות העשרים, והוויכוחים בין קבוצת מאיר גרוסמן לקבוצתו של ז'בוטינסקי ערב הפרישה מן ההסתדרות הציונית ראו, שביט, עונת הצייד, עמ' 20-27; הלר, לח"י, עמ' 108-110.

50 האצ"ל שאב אמנם ממקורותיה של התנועה הרביזיוניסטית, אבל לא ממצעה הרשמי והמוצהר של המפלגה. כשפיתח לעצמו חזות אידאולוגית ייחודית והצליח למשוך אליו מאוכזבי בית"ר רבים, נעשו היחסים בין בית"ר והמפלגה הפוליטית – הצה"ר – לבין האצ"ל מורכבים ומתוחים. בין השנים 1931-1940 הייתה השפעתה של המפלגה על הנעשה בתוך האצ"ל מועטה, ומפקדי האצ"ל ועסקני המפלגה הסתייגו זה מזה אהדדי. העסקנים היו מתונים ולגליסטים מדי עבור המפקדים. קו הפעולה של מפקדי האצ"ל היה זר לרוחה המסורתית של המפלגה, ובפעולתו של האצ"ל בקרב בית"ר ראו ניסיון להשתלט על בית"ר תוך שינוי דמותו.
 51 שביט, עונת הצייד, עמ' 20-23; הלר, לח"י, עמ' 108-110.

מבצעיות ואישיות עמוקות ומרות, וזאת עוד קודם שפרש הלח"י ונפערה תהום חדשה, כפי שאמר ניב במפורש ובלשון המעטה.

מה בדיוק לא רוצים לזכור?

דבריו המרגיעים של ז'בוטינסקי מאפריל 1939 שמלחמה אינה עומדת לפרוץ, והערכתו מהשבוע השלישי של המלחמה בפולין כי הפולנים יפליאו להכות בגרמנים, היו הפוכים מדבריו מיוני 1939 על התעוררותו הצפויה והמסוכנת של 'הזאב'.⁵² מתמיהים היו גם דבריו כי הפולנים הם אויבים מסוכנים מהיטלר ומאנשיו, כי האנטישמיות שלהם מהולה וכי הם שונאים רק את היהודים בעלי ההשפעה הפוליטית והכוח הכלכלי. כאלה הם גם דברים שכתב בספרו האחרון, חזית המלחמה של עם ישראל, בפברואר-מארס 1940, שבהם עדיין נטתה להמעט במגמות האופרטיביות של האנטישמיות הנאצית והעריך כי הכיבוש הנאצי בפולין יגרום ל'הרעה במצבה' של יהדות פולין, אשר תכריח את העולם לבצע 'אקסודוס חסר תקדים בהיקפו' של יהדות זו לארץ ישראל, אבל גם שאחרי הכול האנטישמיות הנאצית אינה אלא 'תופעה חולפת, שבסופה תקום מדינה עברית גדולה'.⁵³ כל אלה אינם עולים בקנה אחד עם הניסיון להציגו כמדינאי היחיד שחש בפורענות המרחפת על יהודי אירופה ולהנגידם עם מה שהגדירו כעיוורון, כציניות וכאטימות של ראשי הסוכנות היהודית, שלא רק לא חשו בקרקע הבוערת באירופה, אלא נותרו אישיים לכך גם לאחר שפרצה המלחמה.

מסוכסכת עם העובדות גם התפיסה ולפיה ז'בוטינסקי היה המנהיג הציוני היחיד שדבק במאבק בלתי מתפשר עם בריטניה ועם מה שהיא ייצגה בהקשר הציוני. קו טיעוני זה היה חשוב בעיקר למי שביקש לבסס את זהותה העיקרית של התנועה על הקו המדיני הנחרץ והחד משמעי, שהיה המצע למאבק שהביא למה שראו בתנועה כהצלחתם ההיסטורית בסילוקם של הבריטים מן הארץ. העובדה שגם ז'בוטינסקי עצמו נאלץ לקיים לאורך זמן מדיניות פרגמטית ודו-משמעית ביחס לבריטניה, שהייתה בה גם

52 דברי ז'בוטינסקי: 'אין צורך להיות נביא [...] לא תהיה מלחמה אירופית'. זאב ז'בוטינסקי, 'המלחמה הבאה', המשקף, 14.4.1939; וביוני 1939: 'הזאב ישן אמנם: בחדשים האחרונים הוא התנפל לעתים רחוקות יותר על אנשינו. אבל הרי זה לא יתכן שמישהו יהיה חמור חמורותיים שכזה ויאמין ששנתו של הזאב תימשך ימים רבים. היא תהיה קצרה מאד, היא מיד תפסק'. זאב ז'בוטינסקי, 'הקץ ל"דאלוי"', המשקף, 30.6.1939. ראו, יעקב שביט וליאת שטייר-לבני, 'מי קרא זאב? איך הבין זאב ז'בוטינסקי את טיבה של גרמניה הנאצית ואת כוונותיה?', בתוך: בראלי וגינוסר (עורכים), איש בסער, עמ' 345-369.

53 ה'ר, לח"י, כרך א, עמ' 91-99, 144 הערה 21; חנוך רוזנבלום, 'ארצות-הברית ויהודיה בהשקפתו של זאב ז'בוטינסקי', בתוך: בראלי וגינוסר (עורכים), איש בסער, עמ' 417-448.

אוריינטציה פרו-בריטית עקרונית, וכי נוסחה כפולה זו העמידה לו מתנגדים גם בתוך מחנהו, למרות מעמדו ומשקלו המיוחדים, הייתה גם היא סוד גלוי.⁵⁴ כן יכולה להעיק העובדה כי יחסו של ז'בוטינסקי לפעולות האצ"ל העצמאי אחרי אפריל 1937 היה דו משמעי. מצד אחד הוא גיבה פעולות תגובה מסוימות של האצ"ל משום שסבר שפעולות אלה עשויות להשפיע יותר מאשר לחץ מוסרי על בריטניה, ומשום שהבין כי אי אפשר יהיה לבלום את הרצון לתגובה המתעצם בשורות האצ"ל. מצד שני הוא סנט במשה רוזנברג, מפקדו השלישי של האצ"ל, ושאל, 'מה גבורה יש ברייה בגבו של פלח, המביא על חמור ירקות למכירה בתל אביב, ומה התועלת הציבורית שיש בכך?'⁵⁵

דו משמעות זו צריכה הייתה להתמודד גם עם מושגים כמו 'אדנות', או עם סוג של ציונות הצריכה לעבור על 'גשר של ברזל' ולא על 'גשר של נייר' (של עצמות – פטיציות), והנדרשת למשיח ש'יבוא על טנק ולא על חמור'. מושגים אלה תרמו אורי צבי גרינברג, יהושע השל ייבין, אב"א אחימאיר ואחרים לשיח הפוליטי היישובי סביב מאורעות תרפ"ט. הם ביטאו תחושות של בעלות עברית בלעדית ומוחלטת על ארץ ישראל, שאינה ניתנת לערעור ואינה זקוקה ל'הכרה' או ל'אישור'. אמונה בקו פעולה 'תקיף', משוחרר מ'תסביכים' של 'גולה' ושל 'גיטו', אשר יראה שיהודים יודעים להגן על עצמם, שאינם תרים אחר הכרתם של גויים, ושגם הם, ולא רק הערבים, יכולים להפוך, אם לא תהא ברירה, למטרד לאימפריה הבריטית.⁵⁶

אפשר להצביע גם על שורה של אירועים כבר לאחר מותו של ז'בוטינסקי ובתוך מלחמת העולם השנייה, שבהם הצטרפו הרביזיוניסטים למהלכי הרוב ביישוב, היו חלק מהם ושותפים – בטוב וברע – בהתלבטות, בחיפושי הדרך, וגם באי ההצלחות, להוותם של כולם. כך למשל הצטרפותם של הרביזיוניסטים ל'ועד הצלה' היישובי שהדיונים על הקמתו, על עיצובו ועל מבנהו החלו מיד לאחר הפרסום הרשמי על דבר ההשמדה.⁵⁷ שאלת יחסם ומדיניותם ביחס ל'מגבית ההתגייסות והצלה', ועמדתם ביחס לדפוסי המחאה הפומבית שנקטה הנהגת היישוב, מציגים תמונה שאינה מתיישבת עם ביקורתם החריפה והגורפת על הנהגת היישוב.⁵⁸

54 שביט, עונת הצייד, עמ' 26-28. על יחסו של ז'בוטינסקי ל'הבלגה' ראו, יוסף הלר, 'זאב ז'בוטינסקי ושאלת "ההבלגה"', 1936-1939: השקפת עולם במבחן המציאות, בתוך: שמואל אלמוג ואחרים (עורכים), תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 283-320; בנימין אליאב, זיכרונות מן הימין, תל-אביב 1990, עמ' 132.

55 שביט, עונת הצייד, עמ' 24-27.

56 שם, דברי אצ"ג, ייבין ואחימאיר.

57 פרילינג, חץ בערפל, עמ' 184-206.

58 הדים לבקורת כזאת גם באת"ה, ארכיון אריה אלטמן, חטיבת הפורשים, א' 112/150; פרילינג, חץ בערפל, עמ' 111-146, 172-183, 775-809, 832-855.

גם תמונת הפעילות של גורמים שונים בתנועה הרביזיוניסטית ואף באצ"ל עצמו בשיתוף פעולה הדוק עם הבריטים לא הייתה עניין פשוט לעיכול. מחקר מקצועי ובלתי תלוי היה 'עלול' לעמעם את גווניה העזים של תמונת הצגתם ככוח הנחוש, הנחרץ והעז בהתנגדות לבריטים ולכל קשר עמם. כך יכולה הייתה להעיק העובדה שרזיאל מפקד האצ"ל שוחרר מן המעצר בידי הבריטים יחד עם חבריו למפקדה, לא לפני שחתם על הסכם עם מפכ"ל משטרת המנדט, אלן סונדרס. בהסכם התחייב רזיאל בשם האצ"ל להפסיק את פעולותיו נגד בריטניה, לספק לשלטונות מידע ושירותי מודיעין ולסייע לפעולותיו במזרח התיכון, בארצות הבלקן ובארצות הבלטיות. תמורת זאת יקבל האצ"ל 3,000 לא"י כתחילתו של סיוע כספי, שהמשכו ייקבע 'לפי ההתפתחות'. שאר אנשי הארגון העצורים ישוחררו בתוך שבועיים מיום ההסכם, יימסרו להם כרבע מהסרטיפיקטים של המכסות הקבועות לפי הספר הלבן (כלומר המסגרת הכובלת של הספר הלבן לא תבוטל...), לא תופרע תעמולת הצה"ר ועוד עניינים ברוח זאת. חתימה זאת הגדיר אברהם שטרן, מפקד הלח"י, כבגידה, לא פחות.⁵⁹

שאלת הגיוס לצבא הבריטי יכולה הייתה להביך ממש, שכן גם הצה"ר ולא רק מפא"י, ראו בגיוס לצבא הבריטי דרך חשובה להשתתפות יהודית במלחמה נגד הנאצים. לז'בוטינסקי הייתה תרומה סגולית בביסוסה של עמדה זאת, כי בתוך התנועה הרביזיוניסטית כמעט לא היה ויכוח לא על עצם ההתגייסות אלא רק על צורתה. באצ"ל היו אמנם רבים שהתנגדו לגיוס, אך הרוב תמך בכך, אף שסבר – כמו בפלמ"ח – שצורת הגיוס הרצויה היא גיוס במסגרת יחידה יהודית עצמאית. עם זאת, כשהתברר שהבריטים דוחים את הקמתן של יחידות יהודיות נפרדות, רבו המתגייסים כיחידים, ובספטמבר 1940 נפתח משרד גיוס של התנועה בתל-אביב. תוך שנה התגייסו באמצעותו 1,150 רביזיוניסטים לצבא הבריטי. בסוף 1941 הוקמה גם 'מחלקה לענייני צבא', שעסקה בתעמולה לגיוס לצבא, וב-1942 ערב הקרבות המכריעים במדבר המערבי, שירתו בצבא הבריטי 3,529 חיילים רביזיוניסטים, ובהם כמה מאות אנשי אצ"ל. זאת ועוד, כשהתברר שהתנועה הרביזיוניסטית מתקשה לעמוד במעמסה הכספית הכרוכה בחילום של חבריה ובעזרה למשפחות המגויסים משום דלות אמצעים הכספיים, החליטה הסוכנות היהודית לבוא לעזרת מגויסי הצה"ר, בית"ר והאצ"ל, ואלה קיבלו את כספי הסוכנות היהודית, ה'מפא'יניקית', ברצון.⁶⁰

59 הלר, לח"י, עמ' 86-90. ההסכם נערך בתיווכו של פנחס רוטנברג. רזיאל שוחרר מחנה המעצר בסרפנד ב-24 באוקטובר 1939; אלדר חרובי מציין כי ההסכם היה עם ארתור גיילס, איש הבולשת הבריטית ולא עם סונדרס. ראו גם את"ה, חטיבה 112 ש"י פורשים, תיק 1510, פרטי שיתוף הפעולה בין האצ"ל בראשותו של רזיאל לבולשת הבריטית, 15.12.1940, לפי אהרונסון, היטלר. שביט, עונת הציד, עמ' 50. ההחלטה בהנהלת הסוכנות התקבלה ב-12.8.1942.

גם בגין, כשהיה עדיין נציב בית"ר בארץ ישראל, ולפחות עד ההודעה הרשמית של הנהלת הסוכנות על דבר ההשמדה השיטתית באירופה, ויש האומרים אפילו עד כשנודעו תוצאותיה המאכזבות של ועידת ברמודה במחצית השנייה של 1943, עדיין התרפק על חלומו בדבר הקמת צבא עברי עצמאי שיילחם לצדן של בעלות הברית, ועדיין סבר כי המעצמה היחידה שיכולה להבטיח זאת היא בריטניה.⁶¹ התנועה הרביזיוניסטית, הצה"ר, בית"ר ואפילו האצ"ל עצמו ישבו אפוא, ולא פעם אחת, באותה 'סירה' עם שאר היישוב המאורגן. גם עליהם כפתה המציאות את פשרותיה. למרות ועל אף ביקורתם החריפה על הנהגת היישוב, הם היו לא פעם באותו צד של המתרס. גם הרצון להציג קו חתרני, הפוך, חופשי מן האילוץ הפרגמטיים שהכתיבה המציאות לא יכול לטשטש זאת.

הגישושים אחר קשרים עם נאצים ופצעי הסזון

נראה שלפחות עוד שתי סוגיות הותירו משקעים שאי אפשר לאחותם בסיפורי מורשת מתקתקים. הסוגיה הראשונה קשורה בגישושים של מחנהו של יאיר אחר קשר אפשרי עם חוגים נאצים. אף שהגישושים אחר קשר כזה התנהלו בקיץ 1940 ובסוף 1941, בשלב שבו איש עדיין לא עמד על טיבו המלא של תהליך ההשמדה השיטתי של יהודי אירופה (שבחלקו העיקרי החל רק בקיץ 1941), עורר המהלך הזה טעם רע גם בתוך חוגי הימין עצמם. מה גם שבאותה עת ממש בחרו הנהגת התנועה הרביזיוניסטית ורוב אנשי האצ"ל להתגייס לצבא הבריטי כדי להילחם לצדם בנאצים.⁶²

הסוגיה השנייה כואבת יותר. היא צרובה בגופם ובהכרתם של אנשי לח"י מתקופות הסזון שבהן אנשים מן התנועה הרביזיוניסטית וגם מתוך האצ"ל עצמו היו לחלק ממסגריהם. למן אמצע 1940, ובעיקר אחרי נפילת צרפת, הקרבות הקשים בחזית המדבר המערבי והתקרבות 'הקורפוס האפריקני' לשערי מצרים; על רקע הידיעות על ניסיונות ההתקשרות של ראשי הלח"י עם נציגי ה'ציר'; נוכח התנגשויות בין שוטרים בריטיים לבין אנשי לח"י, שבמהלכן נפצעו גם שוטרים יהודים, ועל רקע ניסיונות של גיוס כספים בכוח בידי אנשי לח"י, שבמהלכם נהרגו יהודים בחילופי האש בין אנשי לח"י לבין המשטרה והבולשת הבריטית, גברה ההתנגדות ללח"י, גבר בידודו, ונולד הסזון, 'עונת הציד' השנייה (הראשונה הייתה עם רדיפת האצ"ל בשנים 1937-1939) בארץ ישראל. הפעם הצטרפו אנשי האצ"ל, מפקדיו והמש"י (מחלקת שירות ידיעות),

61 תודתי לאמיר פלג על שהסב תשומת לבי לתעודה זאת. מצוטט מתוך: מ' בן זאב, 'השאלה העיקרית', המדריך-במת מפקדים, י"ד (אפריל 1943) אצל אמיר פלג, מנחם בגין והשוואה: השנים המעצבות 1939-1948, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב 2007.

62 ה'ר, לח"י, עמ' 132 ואילך; אהרונסון, היטלר; החזית: עיתון לוחמי חרות ישראל, גיליון 2, אב תש"ג, מצוטט בכתבי לח"י, כרך א, עמ' 104-118; נתן ילין-מור, 'יאיר כפי שהכרתיו', אתגר, חוב' 23, 25.1.1962.

כגוף המודיעין שלו, לאנשי תנועת העבודה והסגירו לידי הבריטים לוחמים ומפקדים בלח"י. ב-1941 נעצרו עשרות מחברי הארגון ובלח"י היו משוכנעים כי ללא סיוע המש"י הבריטים לא היו יכולים להתעדכן בזמן כה קצר בשיוכים הארגוניים החדשים של אנשי לח"י, שחלקם הגדול היו עד זמן קצר לפני כן אנשי אצ"ל לכל דבר. גם אחרי הירצחו של אברהם שטרן נמשכו חטיפות אנשי לח"י והסגרתם, ובסוף 1942 היו כלואים בלטרון 109 חברי הארגון שחלקם הוסגרו בידי האצ"ל. ההתקשות בחיי הלורד מוין, השר הבריטי התושב, בנובמבר 1944 בקהיר בידי שני אנשי הלח"י, והתגובה הנזעמת ביישוב ומחוצה לו על המעשה, חידדו כמובן עוד יותר את המצב והעמיקו את הקרע.⁶³

שלוש הפרשיות שנחרטו בתודעה כ'קשרים עם נאצים', כ'רדיפת אחים', וכ'שותפות ל"מחנה העבודה" ברדיפת האחים', פערו תהום בין התנועה הרביזיוניסטית ואנשי האצ"ל לבין הלח"י. צלקות אלה עמדו לרועץ בכל ניסיון להציג חזית מגובשת ואחידה של מחנה הימין מול ההגמוניה של היישוב המאורגן בנרטיב הקנוני.

משפט גרינוולד שהפך למשפט קסטנר

גם בנושא קסטנר, שהיה מצע לאחת ההתקפות הקשות והארסיות ביותר על הנהגת היישוב, התמונה הייתה מורכבת יותר, עד שגם בתוך התנועה עצמה היו שהשיגו על התנהלותה של חרות בפרשה. מאלפים במיוחד דבריו של ד"ר פרנסיס אופנר, שהיה גם נציב בית"ר ביוגוסלביה וגם אחד מפעילי ההצלה המרכזיים של התנועה, מי שעמד לצדו של יצחק ברמן בלב רשת הסיוע והמודיעין שפעלה מאיסטנבול. כך העיד לימים:

זאת היתה תקופה בה הנאצים פתחו במגעים עם קסטנר. קסטנר היה איש מוכשר מאוד, אמיץ, הרפתקן, אהב סיכונים, איש הקשר עם הגסטפו. באיסטנבול שמענו על כך כאשר ברנד וגרוס (בנדי), הגיע לאיסטנבול עם הצעת הכופר. את בנדי גרוס הכרתי עוד קודם. הוא היה באיסטנבול פעם או פעמיים, טיפוס צללים אשר עבד גם עבור ההונגרים, גם עם הגסטפו, סוכן כפול או משולש [...] עם הגיעם מיד החלו גישושים ומגעים שנעשו על ידי נציגי הסוכנות היהודית, הבריטים, ארגונים יהודים אחרים. אחר כך הם נלקחו למזרח התיכון ומאז לא שמענו עליהם. אחר כך שמעתי מקסטנר שסיפר לסאלי מאיר [נציג הג'וינט בשוויץ] שהוא מקווה שהבריטים לא יכריזו על סירוב לשאת ולתת גם אם הם אינם מעוניינים בכך אלא ינהלו 'מעין' משא ומתן כדי להרוויח

63 שביט, עונת הצי, עמ' 55-60; הלר, לח"י, כרך ב, עמ' 210-222; שבתי טבת, השנים הנעלמות והחור השחור, תל-אביב 1999, עמ' 292-313, 288-330; הנ"ל, קנאת דוד: איש ריב, ירושלים ותל-אביב 2005, כרך ג, עמ' 413-416.

זמן. קסטנר התרשם שהבריטים אינם נכונים לשתף פעולה אלא הם גם פועלים במכוון לפגוע בסיכויי ההצלה [...]. זאת היתה תקופה מטורפת ומצע לרעיונות מטורפים, והאשמות נגד קסטנר היו בגדר אבסורד גם מעצם טיבם אבל בעיקר משעה שעלו במדינה יהודית ריבונית, יהודית, בה איש לא הצליח להציל יותר יהודים מקסטנר עצמו. והנה "כאן מעמידים לדין אדם שהצליח להציל יהודים רבים", קובעים כי "מכר את נשמתו לשטן", ואף שבהמשך הוא מזוכה מן האשמה מספיקים לרצוח אותו לפני כן. זאת היתה "תעודת ההצטיינות" אשר מדינת ישראל נתנה לאיש היחידי אשר הצליח להציל יהודים. במשא ומתן שקיים הוא עיכב ומנע גירושים והציל יהודים רבים. בתוך הקבוצה אשר קמה להגן עליו היו גם מתנגדים פוליטיים לו ולדעותיו. אנו כיבדנו אותו על פעולותיו אלה למרות היותו מפא"יניק.⁶⁴

ההתנקשות בלורד מוין

תוצרי המחקר אינם 'מיטיבים' גם עם המבקשים לעשות את ההתנקשות בחייו של הלורד מוין לסמל. מתכנני ההתנקשות חתרו להשיג תוצאה מרחיקת לכת ככל האפשר למעשה ההתנקשות ולכן תרו אחר האישיות רמת הדרג ביותר שהייתה במרחב. את הסיבות להתנקשות דלו מתוך מה שניתן היה לדעת ערב ההתנקשות, אבל את חלקן האחר 'בנו' והוסיפו בדיעבד כדרך להתמודד עם הביקורת הציבורית. בין הסיבות שנמנו היו נאום אנטי-ציוני של לורד מוין שנישא בבית הלורדים עוד בעת שכיהן בתפקיד שר המושבות. לכך צורפו מהלכי משרדו נגד העלייה, ובמיוחד כפי שהדבר בא לידי ביטוי בפרשת 'סטרומה'.⁶⁵ אחר כך זקפו לחובתו גם משפט מר ואכזר שייחסו לו, כאילו אמר 'מה אעשה במיליון יהודים?' לכשאנשיו הניחו בפניו את ההצעה שהביא עמו ברנד מהונגריה. כך קשרו שולחי הקושרים בין המתרחש באירופה, ובעיקר בהונגריה של אביב קיץ 1944, לבין המדיניות שיוחסה לו בעניין.

המחקר מעלה שבשלב הזה כבר זנח מוין את מדיניותו האנטי-ציונית מן העבר והמליץ לשוב לתכנית החלוקה, כלומר להקמת מדינה יהודית בחלק מארץ ישראל, ולאחר. לפחות לפי המקבלים גירסה זאת והרואים בפתרון של חלוקה גם פתח של תקווה להצלת השארית שנתרה לפליטה, הרי שאנשי לח"י ירו באיש הלא נכון. הם

64 ראיין עם פרנסיס ואילי אופנר, מפעל משואה ומוזאון השואה, ושינגטון, 4 #115 RG-50.120 Tapes

65 על המניעים שלהם בבחירת מוין כיעד סמלי ראו, הלר, לח"י, כרך א, עמ' 209-210. ראו גם אהרונסון, היטלר, פרק 36, בעיקר עמ' 444-447.

חיסלו דווקא את חברו הקרוב של צ'רצ'יל, שהיה מהיחידים אשר תמך בצ'רצ'יל במאמציו להחיות את תכנית החלוקה.⁶⁶

עוד מעלה המחקר כי רוצחיו של מוין ירו בשר הבריטי היחידי אשר היה חלק מן הניסיון של ראשי היישוב – בגיבויים של הממונה על האינטרסים האמריקנים בקהיר, פינקניי טאק (Tuck) ושל אירה הירשמן, שליחו של הנשיא רוזוולט ואיש ועד החרום לפליטי מלחמה – להכין חלופה חצי עצמאית למקרה שההצעה שהביא עמו יואל ברנד מהונגריה לא תזכה לאישור בעלות הברית. מוין, השר הבריטי הבכיר, היה שותף לדיונים החשאיים שנערכו בקהיר, אשר תכליתם הייתה להכין קרן כספית משמעותית שאפשר יהיה להציע מתוכה דמי כופר במקום המשאיות והסחורות שהנאצים ביקשו ולא היה כל סיכוי שמישהו ימציא להם אותם. כלומר גם מן הבחינה הזאת ירו המתנקשים באיש הלא מתאים. הם ירו באדם שלא רק שלא אמר את אותו משפט שייחסו לו, אלא שגם היה שותף לבחינת פתרונות מעשיים יותר ממה שקופל בהצעה שהביא עמו ברנד מהונגריה.⁶⁷

ממצאי המחקר פורמים גם את המאמצים האחרים להפוך את ההתנקשות לקו פרשת מים. ההתנקשות בקהיר, כך מלמד אותנו יעקב שביט, אכן סיפקה למתנגדי הציונות נימוקים בעלי אופי רגשי. אך אין לקבל את גירסת לח"י, כאילו הייתה לנקודת מפנה. היא לא הניבה כל תוצאה חיובית מבחינת מיקוד דעת הקהל העולמית בארץ ישראל. העולם היה עסוק במלחמה, ודעתו הוסחה לארץ ישראל רק אחריה סיומה וללא כל קשר לרצח. אין יסוד גם לתפיסה כי ההתנקשות שיבשה מהלך היסטורי: הבריטים לא שינו לאחר ההתנקשות את החלטתם מ-20 בספטמבר 1944 לאשר את הקמתה של בריגדה יהודית, מהלך שהלורד מוין התנגד לו. צ'רצ'יל, ידיד הציונים, הודיע לווייצמן בשיחה שקיימו השניים כבר ב-4 בנובמבר, ימים מספר לפני ההתנקשות, כי עתידה של ארץ ישראל יוכרע רק אחרי המלחמה ותבוסתה הסופית של גרמניה. העובדה שממשלתו של צ'רצ'יל נפלה בבחירות, שנסכו בעיקר על שאלות השיקום החברתי של בריטניה אחרי המלחמה, וששלטון עלתה מפלגה נושאת מצע פרו ציוני חיובי ביותר וחסרת רגשי חובה כלשהם כלפי זכרו של הלורד מוין, יצרה מצב חדש,⁶⁸ שלא מנע מבווין להפוך תוך זמן מה למוקד שנאה עוד יותר גדול ממה שהיה מוין.

ממצאי המחקר אינם מסייעים אפוא בידי מי שרצו להבנות את ההתנקשות במוין כמעשה מכונן וגם לא לאלה שרצו לתלות בלורד מוין את הכשלת המאמצים להצלת יהודי הונגריה. הן משום שהוא, כך נראה, לא אמר את המשפט שיוחס לו, הן משום

66 ש.ם.

67 פרילינג, חץ בערפל, עמ' 695-699.

68 שביט, עונת הצי, עמ' 81-82. השו, באואר, הבריחה, תל-אביב 1974, עמ' 93; יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, תל-אביב 1973, כרך ג, חלק ראשון, עמ' 197.

שהיה שותף לחיפוש חלופה אחרת למימוש חלקים מסוימים מתכנית הכופר, והן, ובעיקר, משום שלתכנית ברנד ולמה שנכרך סביבה סביב השליחות של בנדי גרוס, לא היה, כך נראה, כל סיכוי מלכתחילה.⁶⁹

החורגים והפורשים

אנשי קבוצת קוק ופועלם לא יכולים להשתלב בפשטות בתמונה של אחדות מחנה. עיקר פעולתו של חוג זה התקיימה מחוץ לגבולות ארץ ישראל, בדרך כלל באופן עצמאי ולא פעם אופוזיציוני לבגין ולהנהגת האצ"ל בארץ, ועם הקמת המדינה היא התגלגלה ברובה אל תוך סיעת 'למרחב', שהייתה בדרך כלל לעומתית לבגין.⁷⁰ לא כולם בתנועה אהבו את הצעיר הארצישראלי, בן למשפחת הרבנים המיוחסת שנראה כמי שהפך לכוכב פוליטי חדש ומזהיר. מי שתוך זמן קצר הקים את 'הוועד למען צבא עברי', ואחר כך את 'ועד החרום האמריקני להצלת יהודי אירופה' ולבסוף את 'הוועד העברי לשחרור האומה'; שהצליח לגייס סביבו פעולותיו פוליטיקאים, אנשי עסקים, סופרים ואמנים, אנשי קולנוע; שהביא לאירועיו אישים כגון הנשיא לשעבר הרברט הובר, איל העיתונות ויליאם רנדולף הרסט, וראש עיריית ניו יורק, פיורלו לה גוארדיה; שהצליח לארגן פעולות מחאה גרנדיוזיות, ולגייס להפקתם את מיטב הכישרונות של יהדות ארצות הברית: בן הכט המחזאי, המלחין קורט וייל (שלפני עליית הנאצים הלחין בגרמניה את המוסיקה למחזותיו של ברטולט ברכט) והמאייר הנודע ארתור שיק; את השחקנים ג'רי לואיס, דין מרטין, פרנק סינטרה ואת המוסיקאי לאונרד ברנשטיין. בהצגה אחת שהפיקו צפו כ-120,000 אלף איש ברחבי ארצות הברית, על אפו וחמתו של המימסד היהודי בארצות הברית, שדרש ממושל מדינת ניו יורק לאסור על הצגת המופע ולבטל את החלטתו להכריז על יום העלאת המחזה כיום אבל על מותם של שני מיליון יהודים באירופה. היה זה אותו ממסד שכמה מראשיו עשו בחשאי גם לביטול מעמדם החוקי של קוק ושותפיו בארצות הברית ולגירושם ממנה.⁷¹

מי הוא פיטר ברגסון? היו ששאלו בזלזול בתנועה הרביזיוניסטית. מה הן זכויותיו בתנועה הציונית וביישוב? מהיכן ינק את ה'תיאוריה החדשה', התיאוריה הכנענית על 'היהודים' ו'עברים' שהייתה כפעמונים באזניהם של רבים מקרב יהודי ארצות הברית, שהקלה עליהם להחזיק בזהותם כ'יהודים טובים' היושבים מעדנות בארצות הברית

69 שביט, עונת הציד, עמ' 81-82. על פרשת ברנד ראו, פרלינג, חץ בערפל, עמ' 657-750; אהרונסון, היטלר; יהודה באואר, יהודים למכירה? משא ומתן בין יהודים לבין נאצים, 1933-1945, ירושלים 2001, עמ' 212-250 (בעיקר עמ' 212-222, הערכת סיכויי העסקה).

70 על סיעת 'למרחב' ראו, אורנה מילר, "הבטליון החתוך" והנטיית ה"כנעניות" באצ"ל ובתנועת החרות: מ'הוועד העברי' עד 'למרחב', עיונים בתקומת ישראל, כרך 14 (2004) (להלן: מילר, הבטליון החתוך), עמ' 153-189.

71 פרלינג, חץ בערפל, עמ' 163-171.

ותומכים – ממרחק בטוח – כעברים ובציונים המתיישבים בארץ? ברגסון אמנם 'הצליח להשיג סכומי כסף ניכרים, להקים מנגנון תעמולה גדול ומשוכלל ולקשור קשרים אמיצים עם כמה מדינאים אמריקאים ועם מספר נוכלים יהודים', אמרו בתנועה. אבל הוא, ברגסון, כך הוסיפו, ניתק למעשה את הקשרים עם התנועה הרביזיוניסטית ואף עם האצ"ל והכריז על עצמאותו.⁷²

והנה, אף על פי שבהנהגת הקבוצה היו אנשים מוכשרים בתחום הכתיבה וההסברה כקוק ומרלין; ואף על פי שהקבוצה הספיקה לחולל רבות, דווקא בתחומי הכתיבה, הפרסום, ועיצוב דעת קהל; ואף שהייתה גוף שנדרף על ידי הממסד הציוני, ואמורה הייתה להיות לו מוטיבציה רבה לספר את סיפורו, גם הקבוצה הזאת, אחרי הכול, לא הצליחה להעמיד מפעל תיעוד ומחקר משלה על עצמה. נראה שגם כאן הותירו משקעי העבר וייסורי הפעולה המשותפת סימנים על הסיכויים להגיע להסכמה בשאלה מי יכתוב את הסיפור ה'רשמי' המלא והאולטימטיבי של הקבוצה. גם הצעתו של מרלין – אחד משני האידאולוגים של התנועה, אחד משני דבריה הראשיים, איש שעליו הכול הסכימו שהוא איש ספר שעטו קלה, שלא היו רבים ממנו הבקיאיים בתולדות התנועה – לכתוב את סיפור הקבוצה, לא הניבה דבר.⁷³

ההסבר לכך מקופל כנראה בעננה כפולה שירדה על יחסיהם של קוק ומרלין מכאן, ושל מרלין וראובן הכט מכאן, והעכירה אותם מאוד. עננה זו התחשרה בשל נכונותו של מרלין לעמוד בראש הסניף האירופי של הוועד וליטול חלק מרכזי במה שנתפס כהרחקתו של הלל קוק מתפקידו כיושב ראש הקבוצה.⁷⁴ אולי לא פחות מכך נוצרה העננה גם בשל המחלוקות העקרוניות, המבצעיות והאישיות שצמחו בין הכט בתפקידו המרכזי במסגרת ארגון 'הבריחה' – בחלק הרביזיוניסטי שלה – לאחר המלחמה לבין מרלין, מפקדה החדש של הקבוצה באירופה.⁷⁵

וכך, גם הצעתו מאמצע שנות השמונים של מרלין – שכן הכט הפליג בשבחי יכולתו האינטלקטואלית ואמר ש'יש אורניום של הגות' בראשו, ותמיר כתב עליו שהיה 'אדם

72 תזכיר מתוך ארכיון אריה אלטמן, את"ה, חטיבת הפורשים, 112/1502.

73 עדות שמואל מרלין – שנות הפעילות 1938, 1939, נגבתה על ידי יואל, מזב"י, פ-1156/1; ראיון רפאלי, 17.10.1994; ראיון עם שמואל מרלין, תהע"פ 67(1); תמיר, בן הארץ, עמ' 208-209; הלה, לח"י, עמ' 50, 106.

74 על שאלת ההייררכיה בתוך הקבוצה ראו מכתבו של יצחק בן עמי אל דוד ניב, 22.7.1978, מזב"י, פ-2/1/346; באומל, בין אידיאולוגיה לתעמולה, עמ' 176-180; תבין, החזית השנייה, עמ' 33, 79-80, 127-128; תמיר, בן הארץ, עמ' 208-209. תמיר מעיד על נאמנותו הגדולה של שמואל מרלין לבנין, וזאת בניגוד ליהם שאר חבריו לקבוצה. ראיון עם שמואל מרלין, 26.7.1969, תבע"פ 67(1), אצל באומל, בין אידיאולוגיה לתעמולה, עמ' 62; יאיר שלג, 'מנהיגי הקהילה לא ויתרו על חופשות', הארץ, 16.4.2004.

75 למשל, מכתבו של מרלין להכט, 21.11.1946, מזב"י, פ-3/8/124.

בעל כושר ניתוח עמוק ונדיר, פובליציסט מוכשר ביותר⁷⁶ – להוביל ממפעל היסטוריוגרפי מקיף לסיפור סיפורה של הקבוצה, לא העלתה דבר. מרלין עמד אז בראש מכון מחקר זעיר בניו יורק וביקש משותפיו קוק והכט להקים את התשתית הארגונית והתקציבית למפעל כזה, אך הצעתו זכתה לכתף קרה. גם הפעם לא הצליחה הקבוצה לספר את סיפורה בעצמה.⁷⁷ קוק אף הרחיק אל האוניברסיטה של ייל כדי להפקיד בה את ארכיונו האישי, ויוזמה לכתבתה של ביוגרפיה עליו בידי חוקרת אמריקנית לא הניבה דבר.⁷⁸ גם כאן לא היו הסיבות להעדר חלקה של קבוצת קוק בתוך נרטיב העל של התנועה הרביזיוניסטית נעוצות בגורמים חיצוניים לתנועה או לקבוצה. הכול נבע מבפנים, מן הבית.

והיכן גיבורי מרד גיטו ורשה?

ניסיון נמרץ להתמודדות עם הפער בייצוגי העבר הזה בא זה לא כבר מכיוונו של משה ארנס, שר החוץ והביטחון לשעבר בממשלות הליכוד. ארנס, בעבר פרופסור בקולטה להנדסה אווירונאוטית בטכניון, התמסר לחקר פרשת המרד בגיטו ורשה, ובעיקר לשחזור, לניתוח ולהערכת חלקם של אנשי בית"ר בו. שני מאמרים בנושא הזה פרסם ארנס בהארץ כבר בשנת 2003. אחר כך פרסם ארנס מאמרים נוספים בכתבי עת מדעיים ואחרים.⁷⁹

לצד האתגר האינטלקטואלי שגילה ארנס בסיפור המרד והכרוך בו עמדה גם תחושתו שחלקה של קבוצת הלוחמים באצ"י – 'הארגון הצבאי היהודי' של תנועת בית"ר (Żydowski Związek Wojskowy ŻZW, ז.ז.וו בפולנית) – במרד גומד, נמחק בשל 'פוליטיקה קטנה' שהתגלגלה גם לשם. שלא רק שאנשי ארגון זה היו חלק מקבוצת הלוחמים במרד, אלא שבכמה ממוקדי הלחימה היו לוחמי אצ"י אף דומיננטיים ומשפיעים יותר מקבוצת הלוחמים באי"ל, הוא הארגון היהודי הלוחם בראשות מרדכי אנילביץ'. למעשה, טען ארנס, בשונה ממה שנטען עד כה על ידי אנשי תנועות השמאל שהשתתפו במרד וחוקרים מחוגי השמאל או מחוגי המקורבים להם, בית"ר הייתה

76 תמיר, בן הארץ, עמ' 208-209.

77 מכתב מרלין לראובן הכט, 26.2.1986, וכן מכתבים נוספים באותו עניין בשנים 1984-1987, מזב"י, פ-86/3/124; מכתב יצחק בן עמי לדוד ניב, 22.7.1938, מזב"י, פ-2/1/346.

78 הביוגרפיה הזמנה אצל הגב' לילי בלנקשטיין (Blankestein).

79 בין מאמרי ארנס בהארץ: 'הקבוצה העיקרית של היהודים', 22.4.2003; 'מקומו של בית"ר במרד', 29.4.2003; 'מרד גטו ורשה: הערכה מחדש', יד ושם, כרך לג (2005), עמ' 77-111. מאמר נוסף של ארנס הופיע גם בילקוט מורשת, כתב עת למחקרי שואה מטעם הקיבוץ הארצי (המזוהה עם השומר הצעיר, תנועתו של אנילביץ'). למאמר הזה הוצמד מאמר תגובה של פרופ' ישראל גוטמן. ראו ראינות עם ארנס על מאמריו ושיקוליו להידרש לנושא. טולי פיקרש, 'הגיבורים הנשכחים', הצופה, 17.4.2007 (להלן: פיקרש, הגיבורים הנשכחים); יאיר שלג, 'בתור התחלה, אולי שיקראו על שמם רחוב', הארץ, 26.4.2006 (להלן: שלג, בתור התחלה).

הגורם המרכזי במרד גיטו ורשה. שיקולים פוליטיים קטנוניים מנעו מהגיבורים הללו שלחמו בנאצים את הכבוד שלו היו ראויים: למפא"י היו משאבים ויכולות להשכיח את אנשי בית"ר.⁸⁰ הנה סיפור מובהק על הדרה מכוונת ועל גזילת התהילה.

ארנס הציג בפני הקוראים פרטים שונים על זהותם של המפקדים, על מבנה הארגון הלוחם, על חימושו – שלדבריו היה טוב משל חימוש האי"ל – ועל הקרבות שבהם השתתף הארגון ואף מילא תפקיד מרכזי. העיקר, טוען ארנס, ב-19 באפריל 1943, ביום שבו נכנסו הגרמנים לגיטו כדי לגרש את אחרוני תושביו להשמדה (לאחר שני גירושים קודמים), התקיימו ארבעה מוקדי לחימה. בשלושה מהם פעלו אנשי אי"ל, וברביעי, בכיכר מוראנובסקי, פעלו אנשי אצ"י. אנשי האצ"י, מספר ארנס, התבצרו באזור זה של הגיטו, לחמו חזיתית נגד הצבא הגרמני ובמהלך הקרבות גם הניפו על הבניין הגבוה ביותר בגיטו את הדגל הציוני והדגל הפולני. 'בשביל הפולנים', אומר ארנס, הייתה הנפת הדגל 'סמל המרד', אבל גם את זה השכיחו, שכן הבית"רים הם שהניפו את הדגלים. 'הדבר המפתיע הוא', אומר ארנס, 'שלמעשה כל העובדות היו גלויות כל הזמן'; 'לא גיליתי איזה דוקומנט שהיה קבור מתחת לאדמה ואיש לא ראה אותו קודם'.⁸¹

מה, אם כן, הוא מקורו של הפער? סיבה אחת, מסביר ארנס, נעוצה בעובדה שכל המפקדים של אצ"י, כל החברים הבולטים האחרים בארגון, וחלק ניכר מן הלוחמים מן השורה נפלו בקרב. סיבה שנייה הייתה המחלוקת האידאולוגיות, המבצעיות והאישיות בין ארגוני הלוחמים ומפקדיהם. אלה לא מיהרו להצביע באדיבות ובנדיבות גם על חלקם של לוחמים אחרים בגיטו. כך למשל מרק אדלמן, איש הבונד אשר נשאל מה היה חלקו של הארגון השני בלחימה, השיב: 'זו הייתה כנופיה של גנבים, סבלים ושל אנשים שעסקו בהברחות'. גם יצחק (אנטק) צוקרמן ורעייתו צביה לובטקין שעמדו – יחד עם אנילביץ' שנהרג – בראש האי"ל, לא מיהרו להצביע על חלקו של הארגון העמית בלחימה. בקומוניקטים שאנטק פרסם עוד בזמן המרד, 'הוא לא הזכיר כלל את אנשי בית"ר'.

פאבל פרנקל הרביזיוניסט הוא האיש שהנהיג את הקרב המרכזי בגיטו שנמשך ארבעה ימים החל ב-19 באפריל 1943 ונערך בכיכר מוראנובסקי בגטו, ולכן הוא ולא

80 פיקרש, הגיבורים הנשכחים.

81 שם, שלג, בתוך התחלה; שרה אוסצקי-לזר, 'טבעת הקשר, שני הדגלים, ומה שהיה בגטו ורשה. או לא היה': סקירת ביקורת על ספרו של מריאן אפלכאום, בתורה לגטו ורשה התקוממות האיגוד הצבאי היהודי, ירושלים 2005, הארץ, 2.5.2005 (להלן: אוסצקי-לזר, טבעת הקשר); רחל אוירבך, מרד גטו ורשה, תל-אביב 1963; חיה לזר, הארגון הצבאי היהודי במרד גיטו ורשה: 50 שנה למרד, כרך ח, חוב' 7 (77), תל-אביב 1993; שרה אוסצקי-לזר וחיה לזר, 'אור חדש על "ז.ז.ו." במרד גיטו ורשה', האומה, חוב' 144, קיץ 2001, עמ' 47-55; מריאן אפלכאום, בתורה לגטו ורשה: התקוממות האיגוד הצבאי היהודי, ירושלים 2004; David J. Landau, *Caged*, Australia 1999;

אנילביץ' הוא המפקד המרכזי של המרד. 'הפצעים מלפני המלחמה – רצח ארלוזורוב וההאשמות שהרביזיוניסטים רצחו אותו ושהם היו פשיסטיים – לא הגלידו אפילו בגטו. היריבות המפלגתית בקרב היהודים בווארשה הייתה נוראה ועלתה על כל מה שהיה בארץ', קובע ארנס.⁸²

סיבה שלישית נגזרה מן הדרך שכתבו על הנושא היסטוריונים המקורבים לתנועה, מסביר ארנס. פרופ' ישראל גוטמן, שנחשב לבר סמכא בנושא, היה איש השומר הצעיר ולחם בשורות האי"ל בגיטו תחת פיקודו של אנילביץ'. גוטמן אמנם הזכיר את אנשי אצ"י במחקריו, אומר ארנס, אבל גם הוא – גוטמן – לא הציג את תרומתם האמיתית למרד. סיבה נוספת שעליה מצביע ארנס היא הכוח הפוליטי והמשאבים שעמדו למפא"י 'כדי לבנות את האגדה הזאת', וזאת 'בעוד שלתנועה הרביזיוניסטית לא היה ממש כוח פוליטי'. גירסת השמאל אומצה על ידי הממסד הישראלי השמאלי 'מטעמים פוליטיים', אומר ארנס.⁸³

גוטמן, לשעבר מראשי המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים, ההיסטוריון הראשי של 'יד ושם', עורך האנציקלופדיה של השואה וחוקר שואה נודע, אכן כתב ספר על יהדות ורשה בתקופת מלחמת העולם, אשר נחשב זמן רב למקור העיקרי על ורשה באותן שנים, וגם על המרד. הוא אכן היה בעברו איש השומר הצעיר, לוחם בשורות המחתרת של אנילביץ', וגם נפצע בקרב. גוטמן מקבל את טענתו של ארנס על דחיקת סיפורם של אנשי אצ"י מסיפור המרד. הוא גם מסכים שצוקרמן בעדויותיו על המרד אכן תרם במכוון להדחקת חלקה של אצ"י. עם זאת את עיקר ההתעלמות וההדחקה מחלקו של אצ"י בלחימה הוא מייחס לד"ר מארק אדלמן שהיה, כזכור, אחד מראשי אי"ל, נציג הארגון האנטי-ציוני בונד באי"ל, מי שנשאר בפולין לאחר המלחמה וחי בה עד היום. אבל גוטמן סבור גם כי ארנס מגזים במשקל שהוא מייחס לאצ"י, וכי אינו מודע מספיק לעובדה כי חלק מן התעודות הפולניות שעליהן הוא נסמך אינן אלא תעמולה של פולנים ושל סוכני המשטר הקומוניסטי שמטרתה להקטין את אחריותה של פולין בהפקרת הגיטו ויהודיו.⁸⁴

ארנס פעל גם במישור הציבורי. ב-2003 פנה אל נשיא המדינה משה קצב וביקש כי בטקס שייערך בוורשה לציון מלאת שישים שנה למרד יאזכר גם את חלקם של הבית"רים. קצב, הנשיא ואיש תנועת הליכוד, עשה כן. במקביל פנה ארנס לעיריית ורשה וביקש כי יציבו שלט זיכרון לבית"רים בכיכר מוראנובסקי, והשלט אכן הוצב.

82 דברי משה ארנס ביום עיון במכון ז'בוטינסקי, 15.4.2004, אצל יעקב קליין, 'ארנס: היסטורית מרד גטו ורשה שוכתבה ממניעים פוליטיים', הצופה, 16.4.2004 (להלן: ארנס, יום עיון); שלג, בתוך התחלה.

83 ראו מקורות בהערה קודמת. אוסצקי-לזר מצביעה בטבעת הקשר על השיקולים הפוליטיים בהדרת אנשי הימין מסיפור הגבורה.

84 שלג, בתוך התחלה; אוסצקי-לזר, טבעת הקשר, בהקשר לשימוש בעדים לא מהימנים, עמ' 250, 265.

עוד עשה ארנס לקריאת רחובות בישראל על שמו של פאבל פרנקל, מפקד אצ"י. עם חנוכת מוזאון יד ושם החדש בדק ארנס, כמי שמבקש לוודא, אם סיפורו של הזד/וו (ZZW) אכן נמצא שם. כן קרא ארנס להכליל את סיפורו של אצ"י בתכנית הלימודים על מרד גטו ורשה. מצער, מסכם ארנס, שהטקסים הרשמיים לציון המרד עדיין נערכים דווקא בידי אותם חוגים שהיו משמעותיים פחות במרד ולא על ידי אנשי התנועות הרביזיוניסטיות.⁸⁵

ארנס הסביר את הידרשותו לנושא גם מעצם היות חניך בית"ר בארצות הברית ובעל 'סנטימנטים לתנועה', אבל גם מכוחם של דברים שקרא כבר לפני כארבעים שנה בספרו של לזר-ליטאי שהיה איש בית"ר ופרטיזן במלחמת העולם השנייה: 'זה נחרט בזיכרוני כל אותם שנים, אבל לא היה לי זמן לעסוק בזה. אני יכול היום רק לבעוט בעצמי, שביליתי הרבה זמן עם מנחם בגין אבל מעולם לא דיברתי אתו על זה. בגין הרי היה נציב בית"ר בפולין לפני המלחמה והיה לו ודאי קשר עם האנשים, אבל לא הספקתי לדבר איתו. אבל ברגע שפרשתי חשבתי ללכת ולבדוק את הנושא והתחלתי לחקור'.⁸⁶

אכן חשוב לשאול לפשר השתיקה היחסית הזאת. לא רק סביב צאת ספרו של לזר-ליטאי מצדה של ורשה לראשונה ב-1962, אלא גם סביב הוצאתו לאור השנייה ב-1983, אז בוודאי לא היה מי שיפריע לחרות ולפעיליה לשעבר לתקן את מה שלא הספיקו לעשות בראשונה. מי שהיה מספיק לשאול את לזר-ליטאי עצמו עוד בחייו על פשר השתיקה הזאת, אולי היה שומע ממנו כי כבר ב-1953, כשמלאו למרד גטו ורשה עשר שנים, הוא ניסה להעלות את הסוגיה הזאת על סדר היום הציבורי, ביקש לשם כך גם את תמיכתה של תנועתו, אבל נשאר קול בודד הקורא במדבר.

שורה של דיונים ציבוריים שהיו קשורים לשואה, שהעסיקו את הציבור ואף הסעירו אותו, ואשר בחלק מהם היה בגין מעורב מאוד, שימשו רקע לניסונו של לזר-ליטאי לדחוף את עניין אנשי בית"ר בגטו ורשה אל סדר היום הציבורי. כזה היה הדיון הציבורי שהתקיים בכנסת ומחוץ לה בחודשים הראשונים של 1950 על החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם. אנשי מפ"ם ניסו להבחין בין 'מפלגות של מרד' לבין 'מפלגות של שיתוף פעולה'. הבחנה זו לא הייתה מנותקת מן העובדה שפעילי מחתרת רבים אכן יצאו משורות השומר הצעיר ומפלגות השמאל הציוניות.⁸⁷ כזה היה גם הדיון הסוער בשאלת השילומים מגרמניה וההסכם שנחתם בספטמבר 1952.⁸⁸ וכזה היה גם הדיון ב'חוק זיכרון השואה והגבורה – יד ושם', אשר שימש מצע להתגוששות על מה

85 ארנס, יום עיון; שלג, בתור התחלה.

86 ארנס, יום עיון; שלג, בתור התחלה; פיקרש, הגיבורים הנשכחים.

87 חנה יבלונקה, 'החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם: היבט נוסף לשאלת הישראלים, הניצולים והשואה', קתדרה, חוב' 82 (טבת תשנ"ז), עמ' 135-152; רוני שטאובר, הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, ירושלים 2000 (להלן: שטאובר, הלקח לדור), עמ' 85-86.

88 יעקב שרת (עורך), פולמוס השילומים, תל-אביב 2007.

שראוי להגדיר כ'גבורה' לעומת מה שהיא 'בגידה' ו'פחדנות' ומה ראוי לאמץ ולנכס ומה רצוי להטיל על המחנה האחר. כך למשל יעקב חזן, מנהיג הקיבוץ הארצי ומפ"ם, הקפיד להדגיש: 'עלינו לא להשכיח את העובדה המכרעת שבמרכזו של המרד הגדול, זה אשר הקיף לא רק את גטו ורשה, וילנה וביאליסטוק, כי אם פרץ בצורות שונות בעשרות מקומות, ניצבו בני תנועות הנוער החלוציות ובמרכזן: השומר הצעיר, דרור, החלוץ הצעיר, וארגוני הפועלים, ובראשם חברי פועלי ציון שמאל, הקשורים לארץ ישראל'.⁸⁹

על המשמר, ביטאונה של מפ"ם, הביא בגיליון מיוחד שיצא לאור ב-12 באפריל 1953 והוקדש כולו למאבק המזוין ולפרשת המרד בגיטו, גם את נוסח הצעת 'חוק יד ושם' שהונח על שולחן הכנסת, ובצמוד לה הוסיף העיתון את הכותרת: 'יד ושם לגיבורים' עם תמונות האנדרטה לזכרו של מרדכי אנילביץ', אשר הוצבה בקיבוץ יד מרדכי ב-1951 – מכאן, ואת הדגם של 'התכנית המושלמת של המכון לחקר השואה והמרד על שם יצחק קצנלסון בקיבוץ לוחמי הגטאות' – מכאן. הכול כדי להדגיש את התפיסה כי על המרד המזוין לעמוד במוקד מפעל ההנצחה הלאומי, וכי אין לשכוח שתנועות השמאל הן שחוללו אותו, וגם שחברי מפ"ם, אנשי הקיבוץ הארצי והקיבוץ המאוחד, הם גם הראשונים והמרכזיים לעשות להנצחתו. במאמרים שונים שכתבו חברים מרכזיים לשעבר בתנועת המרי בגיטאות שהיו מזוהים בארץ עם מפ"ם, ופעילים מרכזיים של המפלגה, חזרו והודגשו חשיבותו הערכית של מרד הגיטאות ומקומם המכריע של חברי תנועות הנוער ובעיקר תנועות הנוער של מחנה השמאל הציוני בארגונו.⁹⁰

ארנס אכן צודק. חלקם של אנשי הימין בתוך קבוצת הלוחמים כלל לא הוזכר אז. עם זאת, היו כבר אז תגובות מן הימין שהדגישו שהמרד בגיטאות היה חשוב; שהוא שם קץ למה שהם ואחרים בישראל של אותם ימים הגדירו כטרגדיה שבהליכתו של העם אל המוות 'כצאן לטבח'; שאף על פי שרוב הלוחמים נפלו במרד הזה ולא ניצחו בו, הרי שהם הצילו את כבודם וכבוד עמם; שחלקם של לוחמי הימין בתוך הכבוד הזה נגזל; שאנשי בית"ר הודרו. חוגי השמאל מנכסים לעצמם את המרד והגבורה. השמאל הציוני ומוסדות היישוב הסתירו מאז סיום המלחמה במכוון ובשיטתיות את חלקם של אנשי

89 מצוטט ונדון אצל שטאובר, הלך לדור, עמ' 84-86, עמ' 96.

90 חגית רפל, ומי יזכור את הזוכרים: זיכרון קולקטיבי וזיכרון אישי בקיבוץ יד מרדכי, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, באר שבע 2004; מיכה בלף, 'המצא מנוחה נכונה לזעקה ולתקווה' (אבא קובנר): זיכרון השואה והנצחתה בתנועות הקיבוציות, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים 2003; עדי פורטוגו, 'ראשיתה של "מורשת"', ילקוט מורשת, חוב' 80 (2005) (להלן: פורטוגו, ראשיתה), עמ' 13-25; מיכה בלף, 'הנצחת השואה בקיבוצים', אריאל, חוב' 26 (2005), עמ' 181-186; דינה פורת, 'מהפכות בתוך קונצנזוס: פרשנותו של אבא קובנר להיסטוריה היהודית', ילקוט מורשת, חוב' 71 (2001), עמ' 151-161.

בית"ר במאבק המזוין בכלל ובמרד גיטו ורשה בפרט; שמגמה זאת ניכרה כבר בטקסים שנערכו בפולין ביום השנה הראשון למרד. לא רק שלא הזכירו שם אף לא את שמו של לוחם בית"רי אחד, אלא שנזרעו והופצו שמועות מרושעות ולפיהן 'חברי בית"ר היו רובם ככולם סוכני גסטאפו, שירתו רק את האינטרסים הגרמניים ועזרו בתהליך השמדת אחיהם היהודים'. את כל זה כתב כבר אז – ב-1953 – חיים לזר-ליטאי בחרות.⁹¹

מהו מקורו של החלל הזה בייצוג חלקו של בית"ר במרד? שאל לזר-ליטאי, איש בית"ר מווילנה. מעטים מבין לוחמי בית"ר בוורשה שרדו. לא היה מי שייספר או יכתוב. אבל גם אז הסתובבו רבים מבין חברי התנועה ושאלו, 'האומנם ייתכן הדבר שתנועת ז'בוטינסקי [...] אשר חרתה על דגלה את תורת המרי והמלחמה ואשר אימנה את ידי אנשיה לקרב – הייתכן שדווקא אלה לא לחמו?⁹² תשובה על כך באה זמן מה אחר כך, כשהבית"רים הבודדים ששרדו מהמרד בוורשה הגיעו לארץ ויגוללו בפנינו את האפופיאה הנהדרת של הארגון הלוחם הבית"רי בגטו ורשה'. זאת ועוד, המשיך לזר-ליטאי, בית"ר הייתה למעשה התנועה הראשונה שנאבקה מאבק מזוין בגרמנים. זמן קצר לאחר הכיבוש החלו מאות מחברי בית"ר להתאמן בשימוש בנשק ולהכין עצמם לקראת המאבק המזוין בגרמנים. הגרמנים חששו מפני ההתארגנות של הבית"רים ובאביב 1942 כבר ביצעו כוחות צבא גדולים שלהם מצוד ביערות אחרי הבית"רים והצליחו להרוג כמעט את כולם. 'היה זה המקרה הראשון של התנגדות מאורגנת בפולין מאז כיבושה על ידי הנאצים', כתב לזר-ליטאי.⁹³

למרות הדברים הנוקבים של לזר-ליטאי כבר אז, מי שיחדד את עדשתו לא ימצא התייצבות והתגייסות של רבים מחוגי הימין לימינו כדי להילחם בהדרתם מן המרי. על אף הדברים הנחרצים של לזר-ליטאי בחרות, הרי שהנצחת מרד הגיטאות בכלל, וחלקה של בית"ר בתוכו, זכו בו אחרי הכול להתייחסות מועטה. רוב דוברי התנועה בכנסת ומחוצה לה לא השתתפו השתתפות פעילה בפולמוס על התגובה היהודית בשואה, ולא נקטו יוזמה שתהפוך את התמונה על פיה.⁹⁴

91 מצוטט בתוך שטאובר, הלקח לדור, עמ' 105-106.

92 שם.

93 שם, עמ' 106.

94 שם, עמ' 105-106, 108-109. שטאובר מסביר גם מדוע נקבעו ימי הזיכרון של התנועה ודפוסי הצבעת אנשי הכנסת על אירועי הזיכרון לשואה מתוך אותם שיקולים ואותן העדפות. כ"ג באייר, יום נפילתו של דוד רזיאל, מנהיגו הראשון של האצ"ל, נקבע ליום הזיכרון לחללי האצ"ל, ועמד במוקד הזיכרון הקולקטיבי-התנועתי שטיפחו הנהגת תנועת החרות. מועד אחר שצוין בעצרת ובמצעד היה יום השנה לכיבוש יפו שבו נטל האצ"ל חלק מרכזי. בדיון בכנסת ב-1951 הציעה חברת הכנסת אסתר רזיאל-נאור לקבוע את מועד יום הזיכרון לשואה ולגבורה ליום פרוץ מלחמת העולם השנייה ולא למועד פרוץ המרד בגיטו ורשה. עם עליית הליכוד לשלטון שונה השם של יום הזיכרון ליום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, וחללי האצ"ל והלח"י ויום הזיכרון להם הוכללו בתוך כלל הנופלים ויום הזיכרון הכללי. אז גם בוטל יום הזיכרון המיוחד לחללי האצ"ל.

לזר-ליטאי ודבריו העזים לא ייצגו אפוא את קו הפעולה המרכזי של תנועת החרות. בשונה ממה שארנס אמר מפא"י לא הפריעה לאיש מחרות להצטרף ללזר-ליטאי, להרעיש את אמות הספים, לתבוע את עלבונם של גיבוריהם בגיטו, ולהפוך את גיבוריה שם למה שעשו הקיבוץ הארצי, מפ"ם והשומר הצעיר שאחזו באנליביץ' המת ובאתר ההנצחה ההולך ומוקם ביד מרדכי, ומה שעשו הקיבוץ המאוחד, אחדות העבודה שאחזו בצוקרמן ולובטקין והתגדרו במעוז ההנצחה והמורשת בקיבוץ לוחמי הגטאות.⁹⁵

איש לא התייצב לימינו של לזר-ליטאי ב-1953, כך גם לא ב-1962, וזה היה נכון אפילו ב-1983 כאשר בגין וארנס וחרות היו מפלגת השלטון. זה נבע, כך נראה, מן העובדה שבגין, שאיש לא יכול לחלוק על כישוריו הרטוריים, לא מיהר לאמץ את גיבורי המרד בוורשה כאחד מן האייקונים – אם לא האייקון בה' הידיעה – של תנועתו; אם משום שסמל זה כבר היה 'תפוס' בידי השמאל שאף ניצה עליו, ואם מטעמים אחרים.

ארנס הצליח, ועל כך אין חולק, במה שלזר-ליטאי ניסה ולא הצליח. הוא הצליח לדחוק את הסוגיה לסדר היום הציבורי, ולהביא לשינויים הראשונים המעשיים ביחס הציבור לחלקו של הימין במרד. הוא הצליח בכך גם בשל מעמדו האישי והציבורי הרם, אבל גם, ואולי, בשל השינויים שחלו באורחות הקשב של החברה הישראלית וגם בשל העובדה שהדור הנוכחי בישראל אינו צרכן אוטומטי של שסעי העבר ודימויי העבר. במקרה הזה על המבקש לדייק לדעת שתנועות השמאל, שאף פעם לא היו מקשה אחת, ולא דווקא מפא"י, הם שדחקו את גיבורי הימין מתוך הפנתאון. אבל אנשי הימין ככלל, כולל אלה מהם שהפליאו ביכולת הניסוח המרשימה שלהם בכתובת מאמריהם, נאומיהם וכרוזיהם בימי מאבקם נגד הבריטים, לא התגייסו לסייע ללזר-ליטאי ולשותפיו המעטים, לדחוק את גיבוריהם חזרה אל תוכו, והשאלה מדוע עדיין מחייבת תשובה.

היכן אפוא הוא הסיפור העיקרי ומי הם גיבוריו?

נראה שהתשובה לשאלה הפער טמונה גם בעובדה שראשי תנועת החרות בשנות החמישים מיקדו את היררשותם לעניין חורבן יהדות אירופה דרך שני נושאים אשר השתלבו באתוסים התנועתיים הארצישראליים שלהם, ובעיקר במה שנדרש להם ושירת אותם, לדעתם, במאבק הפוליטי העז שהתנועה ניהלה אז נגד מפא"י. נושא אחד היה מה שהוצג כהתנגדות התקיפה להסכם השילומים ולכל ניסיון לרקום קשרים כלכליים,

95 פורטוגו, ראשיתה; מולי ברוג, 'זכר חלום לברכה: מרדכי שנהבי ורעיונות ההנצחה הראשונים של השואה בארץ-ישראל 1942-1945', 'יד ושם, חוב' ל (2002), עמ' 241-269; בלף, הנצחת השואה.

תרבותיים ופוליטיים בין ישראל לבין גרמניה. הנושא השני היה האשמת מנהיגות היישוב, כלומר ראשי מפא"י, בהפקרת הגולה בתקופת השואה, מתקפה אשר משפט גרינוולד – פרשת קסטנר – וגילויי האחוה המחודשת עם שמואל תמיר שימשו לה מצע פורה.⁹⁶

שני נושאים אלה, שמוקדם היה ארץ ישראל והצרכים הפוליטיים המידיים של תנועת החרות שחתרה להגמוניה, השתלבו ותמכו בנושא השלישי והעיקרי לעניינינו כאן – שהיה לדגלה ולסמלה העיקרי של התנועה – הוא מאבק האצ"ל לסילוק הבריטים מן הארץ. מן הבחינה הזאת מפא"י אכן מילאה תפקיד מרכזי בכל האמור במקומה של התנועה הרביזיוניסטית בזיכרון הקולקטיבי, אבל לא משום שמפא"י הדירה אותם מן הסיפור העיקרי, אלא בשל מה שמפא"י שימשה עבורם סדן שעליו יחשלו את 'ההיסטוריה שכנגד'.

זאת אף זאת, כמו שלוי אשכול ידע שלא יוכל להיות – אבל גם לא הסכים לנסות להיות – העתק חיוור של בן-גוריון, ומשה קליינבוים (סנה) התפרק די מהר מהכינוי 'קליינגרינבוים',⁹⁷ רמז למשקלו של מורו יצחק גרינבוים בחייו הפוליטיים בפולין, ובנה לעצמו חיים עצמאיים של מפקד ה'הגנה' ביישוב ואחר כך הפליג למחוזות אחרים, כך גם בגין, על אף כל דברי ההערכה הרבים שהעריך על מורו ורבו, לא הסכים לחסות זמן רב מדי בצלו של ז'בוטינסקי. מה שהחל כבר בכינוס העולמי השני של התנועה (1935), עת חלק בגין בן ה-22 בלבד על דעתו של מורו בשאלת התגובה הראויה לרצח ארלוזורוב, ובכינוס העולמי השלישי של בית"ר, לבש פני התרסה חריפה יותר של בגין כנציגו של הזרם המקסימליסטי-אקטיביסטי, וקריאה לשינוי דרכיה של בית"ר ולמעבר מעשייה מדינית אל פעולה במישור הצבאי,⁹⁸ הפכו אחרי מותו של ז'בוטינסקי, למרות כל דברי ההערצה שהרעיף בגין על מורו ורבו, לחיתוך חבל הטבור שחיבר בין בגין לז'בוטינסקי, לבית"ר ולאירופה. בגין התגלם במרד, באצ"ל ובפרקי גבורתו בארץ ישראל.

וכך לא המרד בבריטים ולא סיפור גבורתם של לוחמי בית"ר בוורשה, ולא רשתותיהם של ברמן ושל אופנר באיסטנבול, וסיפור מאמציו ופעולותיו של ראובן הכט משוויץ, לפני המלחמה, במהלכה או אחריה; וגם לא מאמציו של קלרמן, ואפילו לא 'תכנית האלף' של מרידור, ולא פועלם הענף של אנשי קבוצת קוק בארצות הברית ובאירופה; או סיפוריה של העפלת 'אף-על-פי', או התנדבות אנשי התנועה לצבא

96 למשל, דליה עופר, 'משפט קסטנר ודימויה של השואה בתודעה הישראלית', קתדרה, חוב' 69 (ספטמבר 1993), עמ' 152-159.

97 אלי שאלתיאל, תמיד במרי: משה סנה ביוגרפיה 1909-1948, תל-אביב 2000. ראו גם אברהם רוזנמן, 'יצחק גרינבוים: נוסח רומן פריסטר', משואה, כרך טז (אפריל 1988), עמ' 205-218.

98 שביט, עונת הצייד, עמ' 39-41.

הבריטי ושירותם הנאמן בו; וסיפורם של תבין וחבריו באירופה ושל שמואל אריאל בפריס שלאחר המלחמה,⁹⁹ מי שהוקע והועמד לדין בידי בגין ונאמניו; או של אילין, ששמועות על יחסי עם הבריטים רדפו אותו שנים רבות,¹⁰⁰ כולם לא זכו לעמוד במקום הטבעי והראוי להם. לא היה זה בגלל מפא"י או מפ"ם או אחדות העבודה, ולא בגלל גורמים החיצוניים לתנועה. מה שנבחר בידי בגין ושותפיו הקרובים, ומה שפותח להיות לזו סיפורה המקודש של תנועת החרות והציר המרכזי שעליו תיסוב זהותה, היה מה שהם ראו והגדירו כמעשה גירוש הבריטים ולא שום דבר אחר שעלול היה להעיב על כך.

זה היה חשוב גם מבחינות אחרות: עומק המאבק בבריטים, באימפריה, ב'אלבין הבודגת', יכול היה לאפשר להם לטעון כי הם יכולים להנהיג את האומה במאבק לשחרור כל שטחי ארץ ישראל. זה גם מה שעשה אותם ל'משפחה הלוחמת' ויכול היה להקנות לחברי התנועה תחושה של עליונות חברתית, של יוקרה, בחירתם אל עמדות ההשפעה במדינת ישראל, אשר בשנות החמישים היו חסומות בפני חלקם.¹⁰¹ זה גם מה שהיה קשור בדמותו של בגין ובנה את עיקר תהילתו: הוא היה המנהיג שהכריז על המרד, שלא נכנע לאימפריה הבריטית, שהנהיג אותו, שסילק אותם מן הארץ, והוא אף יהיה לאיש אשר יכתוב וכתב את תולדות מאבקו של האצ"ל בבריטים ברוח הזאת.¹⁰² זיהוי מוחלט כזה של בגין עם המרד בבריטים שימש אותו גם במאבק הפנימי בתוך תנועת החרות בראשית שנות החמישים, וחישל אותו נגד כל ניסיון לפגוע מעמדו. גם אנשים כמו קוק וחברי סיעת 'למרחב' בתוך חרות,¹⁰³ שינקו את הילתם ממה שנעשה שם, רחוק, בארצות הברית בתחילה ובאירופה אחר כך, לא הצליחו בכך. מיקוד המבט בארץ ישראל ובמאבק עליה קשר אותו בקשר אמיץ גם עם מרבית נאמניו, חברי הכנסת, ראשי התנועה, שהיו אחרי הכול קשורים בו דרך המאבק שהתנהל בארץ ודרך ההילה שהם פיתחו סביבו. מיקוד המבט באצ"ל, במרד בארץ ישראל, סייע גם לעמעם את

99 אהרן אמיר, 'איש חידות והפכים', בתוך: הנ"ל (עורך), 'ילקוט אריאל', תל-אביב 1994, עמ' 136-159; ברמן, 'בימי סער', עמ' 51-52, 63-68, 72-74, 119; תבין, 'החזית השנייה', עמ' 148-154.

100 במשך למעלה מעשרים שנה רדפו שמועות את אפרים אילין כאילו הייתה לו יד במעצרו של דוד רזיאל מפקד האצ"ל. בשנות השישים מינה בגין, לבקשת אילין, ועדה בראשות ד"ר יוחנן בדר אשר ניקתה את אילין מכל החשדות נגדו. כל אותן שנים, כך אמר אילין, היה לבו כבד עליו בכל הקשור בתנועה אותה שרת בנאמנות. ראו מכתבו של חבר הכנסת יעקב מרידור ליושב ראש הוועדה לביור תלונתו של אפרים אילין, רמת-גן, 21.6.1963; ד"ר יוחנן בדר, 'עוול איום ועמוק', כל העיר, 30.5.1986. ראו גם תיקי הברור, מזב"י, פ-2/356; זיכרון דברים יוחנן בדר, 1.9.1981, שם, פ-2/18/331: [...] 'הגעתי [...] למסקנה שנעשה לאפרים אילין על ידי השמועות הנ"ל, שלא היה לה שום יסוד – עוול עמוק...'

101 שטאובר, 'הלקח לדור', עמ' 108-109, מצטט את יונתן שפירא.

102 שם. כידוע, המרד הוכרז כבר על ידי יאיר. אצ"ל הצטרף אחר כך.

103 על סיעת 'למרחב' והעימות בתוך חרות ראו, מילר, 'הבטליון החתוך'.

הזרקור ולהסיטו מבגין, שכאחרים בתנועה הציונית נפרד מחבריו להנהגה ומצאן מרעיתו בפולין כבר בראשית המלחמה והגיע בסופה של הנדידה אל ארץ ישראל; עניין אשר כפי הנראה העיקר עליו מאוד.¹⁰⁴

הנה כי כן, שלמה בן-יוסף, העולה לגרדום הראשון, דב גרונר, מרדכי אלקחי ואליעזר קשאני, יחיאל דרזנר, מאיר פיינשטיין ויעקב וייס, אבשלום חביב ומאיר נקר,¹⁰⁵ היו לגיבורי התנועה. לא הלוחמים בגיטו ורשה ובמקומות אחרים באירופה, לא מעשי בית"ר שם, אלא מעשי האצ"ל – כאן. לא המלחמה בנאצים באירופה, אלא המלחמה בריטים בארץ ישראל. חרות ובגין בחרו לעצמם את נקודות המיקוד, את המצעים למיתוסים התנועתיים, ואלה לא היו באירופה, הם היו בארץ ישראל. זה היה חלק מתהליך ההתמודדות הכוללת של בגין ושל רבים וטובים בתנועה הרביזיוניסטית עם שאלת זהותם, וחלק מן הניסיון לגבש זיכרון קולקטיבי בעקבות מה שהטיחו בהם השואה מכאן ואתגרי המאבק על הקמת המדינה מכאן. התהליך הכיל גם ביטויים של הכחשה והשכחה, של הדחקה ורידוד אשר סייעו להם, כמו לאחרים, להתמודד, גם אם בדוחק ולזמן שאול, עם החלקים המעיקים, המביכים והסותרים שהשואה העמידה גם בפניהם. לא מפא"י היא שהכתיבה לחרות את הקו הזה. אך כמו מפא"י ובן-גוריון, וכמו כל שאר הצדדים שפעלו במרחבים הללו, גם חרות ובגין לשו את העבר וצרו את הזיכרון הקולקטיבי של קבוצתם לפי צורכיהם בהווה, ולפי תכניותיהם ותקוותיהם לעתיד.

104 בגין איבד בשואה את מרבית משפחתו: אביו ואמו, אחיו ואחיינו. גם הוא, כשאר מנהיגי התנועה הציונית שעזבו את אירופה, לא יכול היה לדעת מה ילד יום ומה צפוי ליהודים שם. הביקורת שנמתחה על בגין על עזיבת פולין באה גם מתוך ביתו, תנועתו, ולא רק מחוץ לה.

105 למעט מאיר פיינשטיין שהתאבד בכלא, כל השאר הוצגו להורג. מקרב לוחמי הלח"י הוצאו להורג אליהו חכים ואלהיהו בית צורי, ומשה ברזאני התאבד בכלא לפני הוצאתו להורג.

